

ИСТРАЖИВАЊА

ИЗВЈЕШТАЈ

ИЗАЗОВИ И СНАГА ПОРОДИЦЕ У ВРИЈЕМЕ COVID-19 ПАНДЕМИЈЕ

Ставови родитеља и стручњака
о утицају COVID-19 пандемије
на функционисање породице

USAID
OD AMERIČKOG NARODA

unicef
za svako diete

Министарство здравља и
социјалне заштите
Републике Српске

ДРУШТВО ПСИХОЛОГА
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
ASSOCIATION OF PSYCHOLOGISTS
OF REPUBLIC OF SRPSKA

ИЗАЗОВИ И СНАГА ПОРОДИЦЕ У ВРИЈЕМЕ COVID-19 ПАНДЕМИЈЕ

Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије
на функционисање породице

ИЗВЈЕШТАЈ ИСТРАЖИВАЊА

Издавач:

Друштво психолога Републике Српске

За издавача:

др Дијана Ђурић

Ауторско-истраживачки тим:

Немања Рунић, Татјана Прерадовић Сјеница, Сања Радетић Ловрић, Гордана
Ружић Милунић, Ђурђица Јеличић, Владимир Макарић, Сања Скендерија,
Сања Зарић

Стручна подршка истраживању:

Тамара Тодоровић, Бранка Сладојевић

Лектура и коректура:

ДИГИТАЛУМ

Графички дизајн:

ДИГИТАЛУМ

Министарство здравља и
социјалне заштите
Републике Српске

ДРУШТВО ПСИХОЛОГА
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
ASSOCIATION OF PSYCHOLOGISTS
OF REPUBLIC OF SERBIA

Ово истраживање урађено је у оквиру пројекта „Јачање капацитета Центра за социјални рад у COVID-19 пандемији у осигуравању приступа политикама и праксама усмјереним ка породици за вулнерабилне категорије родитеља у Републици Српској“, који заједно спроводе Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске и Друштво психолога Републике Српске уз подршку UNICEF-а у БиХ и USAID-а.

Ставови и мишљења изнесени у овом истраживању су ауторски и не представљају нужно ставове UNICEF-а у БиХ и USAID-а.

ИСТРАЖИВАЊА

ИЗВЈЕШТАЈ

ИЗАЗОВИ И СНАГА

ПОРОДИЦЕ

У ВРИЈЕМЕ COVID-19

ПАНДЕМИЈЕ

**Ставови родитеља и стручњака
о утицају COVID-19 пандемије
на функционисање породице**

САДРЖАЈ

ВАЖНИ ПОЈМОВИ	6
САЖЕТАК ИСТРАЖИВАЊА	7
ПОЗАДИНА ПРОБЛЕМА ИСТРАЖИВАЊА	10
МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	12
УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА	12
ВАРИЈАБЛЕ ИСТРАЖИВАЊА	14
ИНСТРУМЕНТИ ИСТРАЖИВАЊА	14
ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАКА	16
СТАТИСТИЧКА ОБРАДА	16
РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	17
АНАЛИЗА СТАВОВА РОДИТЕЉА О ПОРОДИЧНОЈ ДИНАМИЦИ И ОСЈЕЋАЈУ ЕКОНОМСКОГ БЛАГОСТАЊА У ТОКУ ПАНДЕМИЈЕ	17
СТАВОВИ РОДИТЕЉА О ОСЈЕЋАЈУ ЕКОНОМСКОГ БЛАГОСТАЊА ПОРОДИЦЕ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ	17
СТРЕСОГЕНОСТ ЖИВОТА ПОРОДИЦА ЗА ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ	20
ПОРОДИЧНА КОХЕЗИЈА И АДАПТИБИЛНОСТ	22
ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПОРОДИЦА ЗА ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ	24
ПРОЦЕНА ПОРОДИЧНИХ ОДНОСА У ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ	29
ВЕЗЕ ПОРОДИЧНИХ КАРАКТЕРИСТИКА И ПОНАШАЊА СА ПРОЦЈЕНОМ ПОРОДИЧНИХ ОДНОСА	32
ШТА ЈЕ ПОРОДИЦАМА БИЛО НАЈТЕЖЕ У ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ	33
АНАЛИЗА ДИСКУРСА СТРУЧНИХ РАДНИКА У СИСТЕМУ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ О УСЛОВИМА РАДА СА ПОРОДИЦАМА У ПОТРЕБИ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ	37
АНАЛИЗА РЕЛЕВАНТНИХ НОРМАТИВА КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА ЗАШТИТУ ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ	39
ОСВРТ НА ЗАКОН О СОЦИЈАЛНОЈ ЗАШТИТИ	39
ОСВРТ НА ЗАКОН О ДЈЕЧИЈОЈ ЗАШТИТИ	41
ОСВРТ НА ЗАКОН О РАДУ	44
ОСВРТ НА ПОРОДИЧНИ ЗАКОН РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	46
ОСВРТ НА КРИВИЧНИ ЗАКОНИК РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	48
ОСВРТ НА ЗАКОН О КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	48

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ	49
ПРИЛОЗИ	54
ЛИТЕРАТУРА	60

ВАЖНИ ПОЈМОВИ

Осјећај економског благостања породице током пандемије, у овом истраживању, односи се на субјективну самопроцјену испитаника (родитеља) о степену благостања и угрожености економске стабилности његове породице током пандемије (нпр. приходима који омогућавају задовољење основних животних потреба, изостанку прихода дужем од три мјесеца и сл.).

Породично функционисање, у овом истраживању, односи се на начин како су породице функционисале у контексту COVID-19 пандемије и на који начин су остваривале своје основне задатке (нпр. њега и социјализација дјете, брига о вулнерабилним члановима породице, организација стабилности са јасним улогама и границама и сл.).

Породична резилијентност (отпорност) - способност породице да се адаптира на кризе и изазове у циљу превенирања негативних ефеката стресогених фактора који могу нарушити породично функционисање и раст и развој свих чланова породице.

Породична кохезивност - емоционална веза која постоји међу члановима породице, односно степен посвећености, помоћи и подршке коју чланови породице пружају једни другима.

Породична флексибилност - способност породичног система да се мијења и буде прилагодљив у ситуацијама развојних и неразвојних криза.

Породична комуникација се дефинише као акт међусобног упознавања чланова неке породичне јединице са информацијама, идејама, мислима и осјећањима.

Конфликт професионалне и породичне улоге се односи на неадекватно усклађивање професионалних и породичних улога, што онемогућава успостављање адекватне равнотеже између живота у породици и ангажовања на послу.

Породични амортизери стреса - понашања, навике и ритуали унутар породице који за циљ имају повезивање чланова породице, бољу организацију и оснаживање унутар породице за квалитетнији одговор на ситуацију пандемије.

САЖЕТАК ИСТРАЖИВАЊА

Током глобалне кризе, узроковане COVID-19 пандемијом, појединци и породице су се суочиле са многим притисцима и изазовима који су утицали на њихово физичко и психичко благостање, свакодневно функционисање као и задовољавање основних потреба свих њених чланова. Знамо да се све породице суочавају са притисцима и изазовима с времена на вријеме али промјене које су настале као резултат пандемије су биле изненадне, преплављујуће и угрожавајуће за добробит свих појединаца и свих породица. Како су се породице носиле са посљедицама ове кризе првенствено зависи од породичне отпорности и стратегија које су породице развиле током ранијих развојних животних циклуса. У озбиљној глобалној кризи, као што је COVID-19 пандемија, важно је разумјети како су се породице носиле са изазовима и стресом током прилагођавања на промјене које су настале у њиховом свакодневном функционисању, које капацитете и ресурсе су имале, а које су им недостајали, током адаптације и које изворе подршке су имале током те адаптације. Информације о начинима функционисања породица, током пандемије, биће релевантне смијернице за програме и системске акције на пољу изграђивања веће отпорности и јачању капацитета унутар породичних система, како би се породица као основна јединица друштва боље суочавала са будућим кризама.

Тренутна истраживања о суочавању са посљедицама COVID-19 пандемије, углавном су се фокусирали на улогу индивидуалних заштитних фактора, док је мање пажње посвећено утицају социо-еколошких система као што је породица (Masten and Motti-Stefanidi prema Ho, 2020).

Због тога је основна намјера овог истраживања била, да се испита функционисање породичних система у току пандемије COVID-19, како из угла самих породица, односно родитеља, тако и из угла професионалаца запослених у центрима за социјални рад који су током пандемије радили са породицама којима је била потребна подршка.

Истраживање је спроведено на узорку од 2053 породице, односно родитеља, на територији Републике Српске (58 општина или градова), као и 37 стручних радника запослених у центрима за социјални рад (укупно 21 центар за социјални рад).

Родитељи су испитани путем упитника примијењеног у електронској и „папироловка“ форми а професионалци кроз фокус групу и анализу дискурса након прикупљених одговора. За испитивање родитеља, примјењена је батерија упитника и тестова коју чине питања директно усмјерена на област од интереса (Упитник социо-демографских карактеристика, Регистар COVID-19 стресора), постојећих скала (FACES III) и оних креираних за ово истраживање (Скала доживљаја економског благостања за вријеме пандемије, Скала породичне резилијентности у току пандемије, Скала квалитета породичних односа).

Основни резултати истраживања упућују на следеће констатације:

- На основу самоисказа родитеља, у просјеку посматрано, код породица на територији Републике Српске за вријеме пандемије се не евидентира изражен доживљај угрожености економске стабилности. Овај податак се манифестује кроз релативно високо евидентиран доживљај економског благостања и уједно низак субјективни доживљај економске угрожености испитаних родитеља. Ипак, детаљнијим увидом у резултате долазимо до закључка да је око 10% испитаних родитеља у одређеном периоду пандемије имало смањене личне приходе или је потпуно остало без прихода и да око 15% родитеља извјештава да није осјећало економску стабилност и благостање. У том смислу, угроженије су биле породице у руралним срединама, затим непотпуне или проширене породице са већим бројем дјеце и оне породице у којима родитељи имају нижи образовни статус.
- Већина испитаних родитеља пријављује високо изражену адаптивност унутар њихових породичних система, као и релативно високу кохерентност односно повезаност чланова породице. Ипак, по питању кохерентности није занемарив број породица које су слабије повезане и чији су чланови потпуно удаљени једни од других. Породична кохерентност (повезаност) и флексибилност су типично израженије код породица у урбаним срединама са стабилним партнерским односима, мањим бројем дјеце и у породицама у којима родитељи имају виши ниво образовања и стабилне личне приходе.
- Породице су у просјеку, релативно често, практиковале понашања која оснажују резилијентност односно адекватну реакцију породице у кризним ситуацијама. Ослањање на квалитетну комуникацију међу члановима, као и оснаживање система вјеровања у добар исход и вјеровање једних у друге, показале су се као најчешће кориштене стратегије за изградњу породичне резилијентности у кризним ситуацијама. Најмање „популарном“ показала се стратегија ослањања на социо-економске ресурсе или подршку, нарочито када се ради о институцијама система или струковним удружењима који би могли пружити помоћ ове врсте. Нешто резилијентнијим, односно боље адаптираним на кризне ситуације, показале су се породице из урбаних средина са стабилним партнерским односима, вишим нивоом образовања и бољим радним статусом родитеља.

- Негативни исходи функционисања породице, током пандемије, у виду конфликта професионалне и породичне улоге као и појаве дисфункционалних понашања, изузетно су ријетки код наших испитаника. Ипак, конфликт професионалне и породичне улоге, нешто је чешћи код породица у урбаним срединама те породица са једним родитељем или већим бројем дјеце.
- Према процјени велике већине испитаника у току пандемије није дошло до било какве промјене у квалитету односа између појединих чланова њихове породице, било на боље или на лошије. Погоршање у односима пријављује изузетно мали дио испитаника, док је процјена побољшања квалитета односа нешто чешћа. И поред изузетно ниске варијабилности у овој процјени, резултати сугеришу да је у породици са самохраним родитељем дошло до значајнијег унапређења односа са дјецом те да је у породицама које имају дијете или дјецу са сметњама у развоју или хроничним здравственим проблемима, дошло до значајнијег нарушавања односа између партнера.
- Регистроване везе између процјене квалитета односа и других варијабли су прилично ниске, што је очекивано имамо ли у виду ниску варијабилност ових скорова. Ипак, резултати су показали ниску али статистички значајну повезаност, и са особинама породичне интеракције (кохезија и адаптивност) и са стратегијама оснаживања породичне резилијентности. У овом смислу, као нешто снажније повезане са процјеном квалитета породичних односа, издвојиле су се комуникациони процеси и породични амортизери стреса, као двије стратегије или понашања која оснажују породичну резилијентност.
- Породицама је током пандемије најтеже падала раздвојеност, ограниченост кретања, слабљење социјалних веза и поштовање епидемиолошких мјера у којима су често учавали контрадикторности.
- Највећи професионални изазови са којима су се сусретали стручни радници у систему социјалне заштите је успостављање баланса између препоручених епидемиолошких мјера, с једне стране и пружања професионалних услуга корисницима центара за социјалну заштиту, с друге стране. Ови професионални изазови, нарочито су били изражени у почетном периоду пандемије а како је пандемија одмицала, сам баланс између пружања услуга социјалне заштите и поштовања епидемиолошких мјера је лакше успостављан. Наведени проблем је нарочито долазио до изражаја приликом хитних интервенција, смјештаја дјеце и старих лица, као и у случајевима прекограничне сарадње.

ПОЗАДИНА ПРОБЛЕМА ИСТРАЖИВАЊА

Кризне ситуације и догађаји су саставни дио живота сваке заједнице. Криза се у овом контексту разумије као догађај који значајно утиче на особе које су њом директно погођене или су њени свједоци, те може довести до нефункционалности заједнице на дужи временски период. Пандемија COVID-19, уназад двије године, измијенила је дотадашњи начин живота становника цијеле планете. У оквиру ове кризе, сви нивои функционисања друштва претрпјели су велике промјене. Мјере изолације, физичка дистанца, ограничења кретања, школа на даљину, рад од куће и губитак радног мјеста, само су неке од промјена у животној свакодневици које су задесиле људе. Реакције на ситуацију проузроковану пандемијом одразиле су се на сва подручја живота и све оне захтијевају прилагођавање.

Сваку кризу појединац носи сам на свој начин, али подлогу, ослонац и помоћ у тренуцима страха, пољуљане реалности и упориште за превазилажење кризе налази у породичном систему. Породица је најстарије мјесто гдје људи настају, постају и опстају. Њену форму обликују услови живота на одређеном мјесту или у одређеном времену. Породица својим члановима обезбјеђује физички опстанак, изградњу и развој. Међутим, суочавање са проблемима и изазовима (криза се у овом контексту односи на COVID-19) захтијева од породице вјештину прилагођавања, превладавања и адаптације на нове услове који стварају кризу унутар ње саме. С тим у вези, криза увијек подразумијева могућност распада или раста и даљег развоја породице. Пред породицама је у протеклом периоду био озбиљан задатак: ношење са личним страхом од непознатог, координација са осталим (старијим) члановима шире породице али и давања одговора дјечи на нешто што ни одрасли сами нису разумјели, као и усклађивање професионалног и породичног живота. Наведени стресори су пред породице поставили изазов реструктурисања свакодневног функционисања и усвајање нових адаптабилнијих образаца породичног функционисања како би се задовољиле емоционалне, социјалне, психолошке, економске, образовне и друге потребе сваког члана породице. У зависности на који начин су се породице адаптирале на нове начине задовољавања потреба у ситуацијама неразвојне кризе, изазване COVID-19 пандемијом, могле су се суочити са различитим исходима: настанак поремећаја функционисања породичног система у цјелини или једног њеног дијела, добра адаптација на промјене, прелазак на нови ниво функционисања који води до раста и развоја или пак до појаве регресије и застоја у развоју.

Изазови и снага породице у вријеме **COVID-19** пандемије
Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

Главно питање многих истраживача у области породичног функционисања гласи; зашто неке породице боље од других подносе животне недаће? У проучавању породичног стреса нагласак се са учесталости стресогених фактора помјерио на његово превладавање, тј. на стратегије превладавања породичног стреса и породичну резилијентност која помаже члановима породице да се функционално адаптирају на стрес и функционално одговоре на развојне задатке породичних животних циклуса.

Када говоримо о концепту породичне резилијентности, говоримо о снагама и ресурсима породице насталих кроз интеракције чланова унутар породице као и интеракцију породице са друштвеном заједницом (Митић, 1997.), тј. о унутрашњим и спољашњим породичним ресурсима. У литератури (Lazarus, Walsh, Wier, Olson према Митић, 1997), неки од највише истицаних аспеката породичне резилијентности су: кохезивност и адаптабилност породичног система, осјећај кохерентности, одржавање задовољавајућих услова за комуникацију и породичу организацију, промовисање независности чланова и самопоштовање, постојање и развој социјалне подршке у интеракцији са околином и одржавање напора да се контролише утицај стресора и њихов утицај на породични систем.

Обзиром на чињеницу да породица није изолован систем и да је она у сталној интеракцији са другим системима у друштвеној заједници, у ситуацијама кризе велику улогу у превладавању стреса имају спољашњи породични ресурси као што су породична поријекла, пријатељи, комшије, пословни системи, као и друштвене институције и организације које пружају директну или индиректну подршку породицама. Кориштење ових ресурса од стране породице зависиће од врсте стреса са којим се породица суочава, граница породице према спољашњој средини, увјерења о тражењу подршке и помоћи као и самих снага и слабости спољашњих система.

Из овог угла, када су мјере релаксиране, желимо стећи увид и перспективе какви су ефекти кризе на популацију родитеља унутар породичног система као и ефекте кризе са којом су се породице суочавале у оквиру социо-економског статуса, приступа услугама у области здравства, образовања и социјалне заштите.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

У методолошком смислу ово истраживање се састоји од три цјелине:

1. Анализа ставова родитеља о породичној динамици и осјећају економског благостања током пандемије
2. Анализа дискурса стручних радника у систему социјалне заштите о условима рада са породицама у потреби током пандемије
3. Анализа релевантних норматива који се односе на заштиту породице у Републици Српској

Први и већи дио реализован је примјеном упитника који садржи већи број скала намјењених процјени различитих аспеката породичне динамике за вријеме пандемије. Овај дио истраживања је доминантно квантитативног типа, изузев једног отвореног питања чији одговори су обрађени анализом садржаја.

У другој цјелини извршена је анализа дискурса, кроз фокус групе са запосленицима центара за социјални рад у оквиру којих се дискутовало о највећим професионалним изазовима рада за вријеме пандемије, као и изазовима у раду са вулнерабилним породицама и категоријама становништва.

Трећи дио анализе односи се на анализу правних докумената (законских и подзаконских аката) који су релевантни за заштиту породице и породичног система на подручју Републике Српске.

УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА

Узорак квантитативног дијела истраживања чини 2053 испитаника из 58 општина Републике Српске. Критеријум за учешће у истраживању је да се ради о пунољетним особама, родитељима који имају барем једно дијете предшколског или школског узраста са којим живе у истом домаћинству. На упитник је иницијално одговорило 2094 испитаника али је због неиспуњавања горе наведених критеријума из истраживања искључен 41 упитник. Од укупног броја испитаника, већина испитаника испунила је упитник у електронском формату (око 95%) док је мањи дио упитника попуњен у формату „папироловка“. Упитник се није потписивао.

Изазови и снага породице у вријеме **COVID-19** пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

У узорку доминирају женски испитаници (89%), старост испитаника је у распону од 20 до 55 година, а просјечна старост је 40,50 година (SD = 6,25). Већина испитаника живи у брачној заједници (око 89% испитаника), у домаћинству само са партнером и дјецом (око 74% испитаника) и у кући (око 69% испитаника). Узорак је детаљније представљен у наставку.

Табела 1. Породични статус узорка

Варијабла	Категорија	f	%
Брачни статус	У брачној заједници	1822	88,7
	Самохрани родитељ	71	3,5
	У ванбрачној заједници	72	3,5
	Разведен/а	83	4,0
	Сам/а	5	0,2
Домаћинство	Сам/а са дјететом или дјецом	127	6,2
	Са партнером/партнерком и дјецом	1517	73,9
	У проширеној породици	409	19,9
Број дјеце	1 дијете	283	13,8
	2 дјеце	1216	59,2
	3 и више дјеце	554	27,0
Дијете/дјеца са посебним потребама	Не	1949	94,9
	Да	104	5,1

Табела 2. Образовни и радни статус испитаника

Варијабла	Категорија	Испитаник		Партнер	
		f	%	f	%
Образовање	Основна школа	112	5,5	119	5,8
	Средња школа	1036	50,5	1313	64,2
	Виша или висока школа	790	38,5	528	25,8
	Магистериј или докторат	115	5,6	86	4,2
Радни статус	Ради и има редовна примања	1471	71,7	1666	82,6
	Незапослен/а и без примања	563	27,4	322	16,0
	Привремени и повремени послови	6	0,3	10	0,5
	У пензији	13	0,6	19	0,9

У фокус групи је учествовало укупно 37 стручних радника, већином социјалних радика и психолога запослених у систему социјалне заштите. Укупно 37 учесника фокус групе долазе из 21 општине, односно запослени су у 21 установи социјалне заштите. Сви испитани стручни радници у вријеме пандемије радили су са дјецом и породицама у потреби.

ВАРИЈАБЛЕ ИСТРАЖИВАЊА

У односу на план истраживања, варијабле условно можемо подијелити на независне и једну зависну.

Независне варијабле:

- Социо-демографске карактеристике узорка (пол, старост, породична структура, образовни и радни статус итд.)
- Економска стабилност за вријеме пандемије
 - Осјећај економског благостања за вријеме пандемије
 - Осјећај економске угрожености за вријеме пандемије
- Стресори везани за пандемију
- Одлике породичних односа
 - Породична кохезија
 - Породична адаптивност
- Породичне навике и понашања за вријеме пандемије
 - Комуникациони процеси
 - Породични амортизери стреса
 - Систем вјеровања
 - Социо-економски ресурси
 - Конфликт професионалне и породичне улоге
 - Дисфункционална понашања

Зависна варијабла:

- Процјена промјене породичних односа за вријеме пандемије

ИНСТРУМЕНТИ ИСТРАЖИВАЊА

- *Упитник социо-демографских карактеристика испитаника* – упитник креиран за ово истраживање чини 14 питања релевантних за тему која се обрађује (пол, старост, брачни, образовни и радни статус, бројност домаћинства, број дјеце и слично).
- *Скала осјећаја економског благостања за вријеме пандемије* – скала креирана за потребе овог истраживања испитује субјективни осјећај економске стабилности породице за вријеме пандемије. Скалу чини седам ставки на које испитаници одговарају путем петостепене скале слагања Ликертовог типа. Скалу чине двије димензије; осјећај економског благостања и осјећај економске угрожености а резултат скале је скор за сваку димензију распона вриједности од 1 до 5 која се добија као аритметичка средина одговора на припадајуће ставке.
- *Регистар COVID-19 стресора* – регистар чини списак од 10 стресних ситуација везаних за COVID-19 чије присуство испитаници процјењују једноставним одговорима да/не.
- *FACES III (Family Adaptation and Cohesion Scales)* – скала креирана од стране Олсона и сарадника и прилагођена нашем говорном подручју, показује задо-

вољавајуће психометријске карактеристике по питању валидности и поузданости. Скала има 20 ставки које мјере израженост двије димензије; породичну кохезију и породичну адаптивност. Испитаници на ставке одговарају путем петостепене скале Ликертовог типа а резултат се односи на израженост двије димензије и рачуна се као сума ставки које улазе у поједину димензију. Аутори су одредили граничне вриједности скорова које говоре о четворостепеној изражености сваког од два конструкта, па тако у смислу кохезије породице могу бити разједињене, удаљене, повезане или умрежене а у смислу адаптивности могу бити ригидне, структурисане, флексибилне или хаотичне.

- *Скала породичне резилијентности у току пандемије* – скала је креирана за ово истраживање. Скала се састоји од 26 ставки на које испитаници одговарају петостепеном скалом Ликертовог типа. Ставке су подијељене у четири димензије породичне резилијентности у ситуацији пандемије (комуникациони процеси, породични амортизери стреса, систем вјеровања и социо-економски ресурси), те још двије додатне димензије које се односе на конфликт између професионалне и породичне улоге за вријеме пандемије, те учесталост неадаптивних копинг стратегија. Резултат скале чини скор за сваку димензију који се рачуна као аритметичка средина укључених ставки. Скала и све субскеале показују задовољавајућу факторску структуру и поузданост.
- *Скала квалитета породичних односа* – скала је креирана за ово истраживање. Скала се састоји од осам ставки којима се процјењују односи између појединих чланова породице. Односи се процјењују на петостепеној скали Ликертовог типа. Резултат је јединствен скор који се рачуна као аритметичка средина свих ставки.

Сви кориштени инструменти су показали задовољавајућу поузданост. Резултати поузданости су приказани у наставку.

Табела 3. Поузданост скала кориштених у истраживању

Скала	Субскала	Број ставки	Поузданост (α)
Скала економског благостања	Осјећај економског благостања	4	,785
	Осјећај економске угрожености	3	,808
FACES III	Породична кохезија	10	,886
	Породична адаптивност	10	,742
Скала породичне резилијентности у току пандемије	Комуникациони процеси	4	,927
	Породични амортизери стреса	5	,850
	Систем вјеровања	4	,861
	Социо-економски ресурси	5	,714
	Конфликт проф. и пород. улоге	5	,838
	Дисфункционална понашања	3	,784
Скала квалитета породичних односа	-	10	,942

ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

Подаци за квантитативни дио истраживања прикупљани су у периоду од априла до јуна 2022. године, путем анкетног упитника и то на два начина; у дигиталној форми (Google Forms) и у класичном „папир-оловка“ формату. Дигитална форма упитника, постављена је на Google Forms а на средствима комуникације Друштва психолога Републике Српске постављен је јавни позив свим испитаницима који испуњавају основне критеријуме да попуне упитник. Дигитална форма упитника прослијеђена је на маил адресе свих школа у Републици Српској, као и одређен број упитника у штампаном формату, како би се задовољиле преференције потенцијалних учесника истраживања. Након прелиминарне анализе и утврђивања регионалне расподеле одговора, организована је мрежа Актива школских психолога, да у својим заједницама анимирају родитеље да одговоре на анкетни упитник. Након што су сви упитници прикупљени креирана је јединствена база одговора. Испитаници који не задовољавају критеријуме за учешће су уклоњени из базе након чега су били спремни подаци за статистичку обраду.

У квалитативном дијелу истраживања, модератори фокус група су записивали одговоре учесника, након чега је извршена анализа, постигнут стручни консензус и резимиране основне теме, садржаји и закључци разговора. Поступак стручног консензуса, у два независна поступка, вршен је приликом анализе одговора на отворено питање као и приликом анализе садржаја нормативних докумената.

СТАТИСТИЧКА ОБРАДА

У оквиру квантитативног дијела истраживања, статистичка обрада извршена је у софтверском пакету IBM SPSS Statistics 21.

За преглед дескриптивних показатеља мјерених варијабли израчуната је аритметичка средина (M) и стандардна девијација (SD) за димензије и све ставке појединачно. За додатни увид у разлике у узорку, дистрибуције резултата представљене су графички.

Однос између појединих нумеричких варијабли, анализиран је на основу израчунатог Пирсоновог коефицијента линеарне корелације а однос са категоријским уз помоћ т-теста или једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) у зависности од броја категорија.

За маргину статистичке значајности, узета је стандардна вриједност поузданости од 0,05 а значајност је представљена на два нивоа ($p < 0,05$ и $p < 0,01$).

Анализа садржаја добијених путем отвореног питања, дискурса у оквиру фокус група и нормативних докумената, вршена је на основу поступка стручног консензуса и уважавања подразумијеваних стандарда у области квалитативних истраживања.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

АНАЛИЗА СТАВОВА РОДИТЕЉА О ПОРОДИЧНОЈ ДИНАМИЦИ И ОСЈЕЋАЈУ ЕКОНОМСКОГ БЛАГОСТАЊА У ТОКУ ПАНДЕМИЈЕ

СТАВОВИ РОДИТЕЉА О ОСЈЕЋАЈУ ЕКОНОМСКОГ БЛАГОСТАЊА ПОРОДИЦЕ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ

Скала економског благостања је конструисана за потребе овог истраживања са намјером да мјери субјективни осјећај економске стабилности у доба пандемије, на континууму, од угрожености до благостања. Ипак, анализом факторске структуре скале, дошли смо до закључка да се укључене ставке групишу око два фактора, међусобно у изузетно слабој негативној корелацији, на основу чега смо закључили да се практично ради о два готово неповезана конструкта, те смо резултате скале приказали кроз двије димензије. Први фактор смо назвали Осјећај економског благостања за вријеме пандемије, а други Осјећај економске угрожености за вријеме пандемије. Фактори екстраховани употребом експлоративне факторске анализе, објашњавају заједно 65% варијансе од чега 35% отпада на први фактор а 30% на други.

Иако по називима димензија дјелује да се ради о два пола истог феномена, димензије стоје у екстремно ниској негативној корелацији ($r = -,138$; $p < ,01$) а иако је корелација значајна, интензитет је занемарив, тако да можемо претпоставити да се ради о засебним конструктима. Другим ријечима, осјећај економске угрожености није директно повезан са смањеним благостањем (и обрнуто) јер вјероватно постоје други фактори који „модерирају“ овај однос (рецимо одређени лични, породични или социјални фактори).

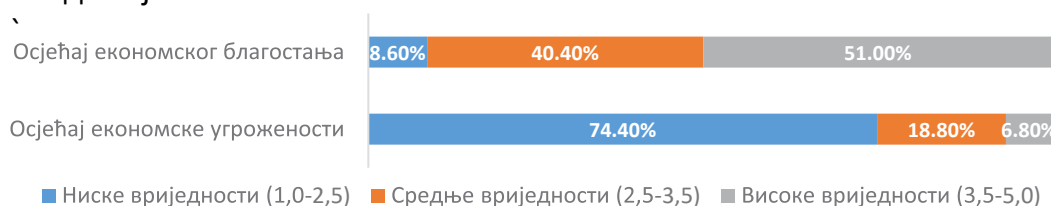
У наставку су графички приказани резултати за двије екстраховане димензије скале те су продискутовани и резултати на појединим ставкама унутар сваке од димензија.

Табела 4. Дескриптивни показатељи осјећаја економског благостања и економске угрожености

Скале	N	Min	Max	M	SD
Осјећај економског благостања	2053	1	5	3,53	0,86
Осјећај економске угрожености	2053	1	5	2,06	0,86

N – број испитаника; **Min** – минимална вриједност; **Max** – максимална вриједност; **M** – аритметичка средина; **SD** – стандардна девијација

Имамо ли у виду могући распон скорова на двије субскеале, односно средишњу вриједност (3,00), можемо закључити да испитаници у просјеку пријављују висок доживљај емоционалног благостања и релативно ниску самопроцјену осјећаја економске угрожености. Допунимо ли ове увиде, дистрибуцијом скорова приказаним на Слици 1. испод, видимо да је низак осјећај економског благостања присутан само код 8,60% наших испитаника а висок доживљај економске угрожености присутан је код 6,80% испитаника. На основу наведеног, могли бисмо закључити да је код већине испитаника доживљај економског благостања остао стабилан за вријеме пандемије али да ипак постоји одређени број породица које су осјетиле економску угроженост услед прилика изазваних пандемијом.

Слика 1. Дистрибуција скорова на Скали осјећаја економског благостања

Ако се осврнемо на одговоре, на појединачне ставке унутар субскеале осјећаја економског благостања, видјећемо да они подржавају општи закључак да код већине породица није дошло до значајног нарушавања овог осјећаја али да нису занемариви бројеви оних коју су имали одређене посљедице на функционисање породице у овом смислу.

Слика 2. Дистрибуција одговора на субскеали осјећаја економског благостања

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

Када говоримо о елементима економског благостања који чине ставке ове скале, видимо да постоји око 15% испитаника који се не слажу са ставкама скале, тако да можемо грубо процијенити да око 15% породица у периоду пандемије нису осјећале економску стабилност и нису биле увјерене у „позитивне економске исходе“ ове кризне ситуације. Узмемо ли у обзир и око 30% оних који имају средње одговоре видимо да већину, чија перцепција економске стабилности није нарушена, чини између 50% и 60% породица у узорку (Слика 2.).

Слика 3. Дистрибуција одговора на субскали осјећаја економске угрожености

Када говоримо о осјећају економске угрожености, као другој димензији скале, видимо да отворени осјећај економске угроженост заиста није био присутан код велике већине испитаника (између 70% и 80%), али је значајан увид у налаз да око 10% испитаника пријављује да су за вријеме пандемије имали прекиде у остваривању прихода дуже од три мјесеца а око 12% да су имали смањене приходе у овом периоду. Додамо ли овим испитаницима и оне који су ставке оцијенили средњим вриједностима, могли бисмо рећи да готово четвртина испитаника пријављује неки облик и ниво економске угроженост за вријеме пандемије (Слика 3.).

Претпоставимо ли репрезентативност нашег узорка, на основу свега наведеног могли бисмо закључити да је око половине породица из наше интересне популације (породице са дјецом школског или предшколског узраста) за вријеме пандемије осјећало економско благостање и финансијску сигурност, док је око четвртине породица пријавило неки облик и ниво економске угрожености (најчешће смањење или губитак примања). Како смо већ рекли, у овом истраживању, осјећај угрожености и благостања не стоје у директном односу, па смо кроз додатне анализе покушали утврдити да ли неке социо-демографске особине имају значајне везе са доживљајем економског благостања или угрожености.

Услови становања. Осјећај емоционалног благостања је значајно виши код испитаника који живе у урбаним срединама ($t(1747) = -4,88$; $p < ,01$) а осјећај угрожености нижи ($t(2051) = 3,48$; $p < ,01$). Овај налаз могао би бити посљедица већег броја пословних прилика и повољнијих економских прилика у урбаним срединама. Такође, благостање је више ($t(2051) = 4,59$; $p < ,01$) а угроженост

нижа ($t(2051) = -4,64$; $p < ,01$) код испитаника који живе у становима у односу на оне који живе у кућама. Овдје вриједи напоменути, да добијена разлика није посљедица преклапања ове и претходне варијабле, будући да је идентичан тренд за разлике у односу на начин становања присутан и унутар категорије урбаног становништва.

Породичне околности. Осјећај економског благостања је значајно виши а осјећај угрожености нижи код испитаника који живе са партнером и дјецом него код оних који живе у проширеним породицама (благостање: $F(2) = 3,90$; $p < ,05$; угроженост: $F(2) = 3,60$; $p < ,05$), као и код оних породица које имају једно дијете у односу на породице које имају више дјеце (благостање: $F(2) = 2,82$; $p < ,05$; угроженост: $F(2) = 5,27$; $p < ,01$). С друге стране, код родитеља који имају дјецу са одређеним сметњама у развоју, осјећај економског благостања је значајно нижи ($t(2051) = 2,03$; $p < ,05$) а осјећај угрожености виши ($t(111) = -2,32$; $p < ,05$) у односу на родитеље који наводе да немају дјецу са сметњама у развоју. У вези са добијеним налазима, можемо закључити да су бројније породице, са већим бројем дјеце и издржаваних чланова или породице чија дјеца имају неку од здравствених потешкоћа биле нарочито угрожене у економском смислу за вријеме пандемије.

Образовни и радни статус. Код породица у којима родитељи имају виши образовни статус (испитаници и партнери) регистрован је значајно виши осјећај економског благостања ($t(1996) = -7,02$; $p < ,01$), те нижи осјећај економске угрожености ($t(2051) = 8,57$; $p < ,01$). Такође, иста значајна разлика регистрована је код испитаника који извјештавају да имају стабилна примања (у радном су односу или живе од властите производње) у односу на незапослене и испитанике који су у пензији или обављају хонорарне и повремене послове (благостање: $t(957) = 5,42$; $p < ,01$; угроженост: $t(2062) = -6,12$; $p < ,01$). На основу добијених налаза можемо закључити да су у протеклом периоду нарочито угрожени били родитељи који су ниже квалификовани радници, као и они који имају повремена или ниска примања.

СТРЕСОГЕНОСТ ЖИВОТА ПОРОДИЦА ЗА ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ

Када анализирамо различите факторе који су утицали на породичну динамику у току пандемије, никако не бисмо смјели занемарити утицај реалних догађаја који су за породице представљале извор стреса, без обзира на то каквог су социо-економског статуса, какви су односи међу члановима породице и томе слично. Говоримо дакле о специфичним догађајима из домена здравља, социјалних односа или емоционалних реакција на животне околности услијед пандемије а које су се у претходним истраживањима показали као најучесталији стресори у вези са пандемијом на нашим просторима. Ријеч је о десет стресора везаних за

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

специфичне околности пандемије за које је представљена учесталост доживљених стресних ситуација (сума стресора), као и фреквенције појединачних стресора. Стресори су се односили на инфекцију CORONA вирусом, инфекцију блиских чланова породице, хоспитализацију услед инфекције, дуг или понављан временски период проведен у изолацији, губитке блиских чланова породице због посљедица заразе вирусом, избјегавање социјалних контаката и изостанак подршке блиских пријатеља.

Слика 4. Број доживљених стресора везаних за пандемију

Резултати нам сугеришу да су испитаници у просјеку доживјели око три стресне ситуације везане за COVID-19 ($M = 3,23$; $SD = 2,01$), при чему само 9% испитаника не наводи доживљене стресоре, а готово 80% испитаних родитеља доживјело је између једне и пет стресних ситуација везаних за пандемију.

Слика 5. Учесталост доживљених стресора везаних за COVID-19 пандемију

Из претходног графикана уочавамо да су најчешће доживљене стресне ситуације управо инфекција CORONA вирусом, тако да 62% испитаника наводи да је члан њихове породице био заражен вирусом а 52% да су и сами били заражени. Други значајан аспект ове ситуације је била социјална депривација, тако да 65% испитаника наводи да у периоду пандемије нису видјели неке од значајних особа а 37% наводи пролонгирану изолацију због вируса.

Иако доста мање учестало, свакако не треба занемарити податак да око 30% испитаних наводи да су имали непријатно искуство са здравственим установама, што је донекле и разумљиво будући да је у овом периоду већина популације била усмјерена на подршку здравствених установа, што је створило ванредан притисак на њихову организацију, расположиве кадровске и друге ресурсе. Око 24% испитаника наводи да је доживјело смртни случај везан за COVID-19 у свом блиском социјалном окружењу, око 13% испитаника наводи да је члан њихове породице био хоспитализован а око 3% испитаника су и сами били хоспитализовани због обољења COVID-19.

ПОРОДИЧНА КОХЕЗИЈА И АДАПТИБИЛНОСТ

Типична породична динамика испитаника, невезана за период пандемије нити било коју другу кризну ситуацију, испитивана је скалом FACES III која мјери ниво породичне кохезије и породичне адаптивности. Будући да су аутори скале навели граничне вриједности субскала у односу на које се породице сврставају у одређене категорије, у наставку су представљени дескриптивни нумерички показатељи али и учесталост испитаника у појединим категоријама (Табела 5.).

Табела 5. Дескриптивни показатељи димензија на скали FACES III

Скале	N	Min	Max	M	SD
Породична кохезија	2053	10	50	41,08	6,89
Породична адаптивност	2053	12	49	28,85	6,17

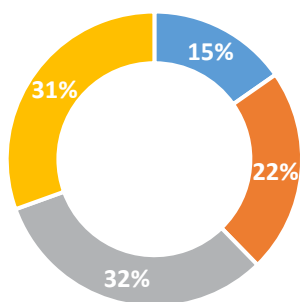
N – број испитаника; **Min** – минимална вриједност; **Max** – максимална вриједност; **M** – аритметичка средина; **SD** – стандардна девијација

Распон обе субскале је од 10 до 50, на основу чега можемо уочити да је вриједност породичне кохезије ($M = 41,08$; $SD = 6,89$) у просјеку много виша од породичне адаптивности ($M = 28,85$; $SD = 6,17$). Ипак, узмемо ли у обзир садржај субскала и препоруке аутора по питању граничних вриједности које се прилично разликују на двије субскале, општу слику о просјечном нивоу кохезије и адаптивности на нашем узорку стећи ћемо увидом у дистрибуцију породица по категоријама које су представљене на Слици 6.

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

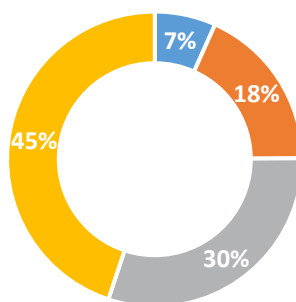
Када говоримо о феноменима кохезивности и адаптивбилности, вриједи се осврнути и на појединачне ставке које највишим вриједностима учествују у формирању слике о високо кохезивних и адаптивбилном породица у нашем узорку. Наиме, у сфери кохезивности највиши скорови су регистровани на ставкама; „Слога у породици нам је најважнија“, „Чланови породице осјећају да су веома блиски једни другима“ и „Чланови породице воле да проводе своје слободно вријеме заједно“, што заправо говори о истакнутим породичним вриједностима и ставу да чланови породице требају бити усмјерени једни на друге. С друге стране, код породичне адаптивбилности, највише вриједности су регистроване на ставкама; „У рјешавању проблема уважавају се приједлози дјецe“, „Ми преносимо обавезе у домаћинству једни на друге“, „Родитељи и дјеца заједно расправљају о кажњавању“, што заправо упућује на флексибилност улога које чланови породица преузимају, односно међусобном уважавању и либералнијем приступу у редовној породичној динамици. Дескриптивне податке за све ставке укључене у подскеле можете видјети у прилозима.

Породична кохезија

■ Разједињене ■ Удаљене
 ■ Повезане ■ Умрежене

Породична адаптивбилност

■ Ригидне ■ Структурисане
 ■ Флексибилне ■ Хаотичне

Слика 6. Процент породица према категоријама породичне кохезије и адаптивбилности

Када је у питању породична кохезија видимо да већина породица спада у повезане (32%) или умрежене (31%) али није занемарив број породица које се групишу у категорије удаљене (22%) и разједињене (15%). За оптимално породично функционисање, најповољнији степен кохезије су удаљеност и повезаност јер одржавају равнотеже између независности (одвојености) чланова породице и заједништва унутар ње док се екстреми генерално посматрају као дисфункционални облици породичног функционисања (разједињеност и умреженост).

Код адаптивбилност је стање нешто другачије, па супротно релативно ниским просјечним вриједностима субскеле, чак 45% породица спада у хаотичне, 30% у флексибилне, око 18% у структурисане, а само 7% у ригидне породичне нивое флексибилности. Функционални породични системи се одликују структурисаном или флексибилнијом адаптивбилношћу док се дисфункционални системи описују као ригидни и хаотични.

У наредних неколико редова осврнућемо се на анализу разлика у погледу изражености породичне кохерентности и флексибилности у односу на социо-демографске карактеристике испитаника.

Услови становања. Резултати нам сугеришу да је међу породицама из урбаних средина значајно више изражена породична кохерентност ($t(1619) = -4,38$; $p < ,01$) као и адаптивност ($t(1698) = -5,87$; $p < ,01$), што ће рећи да је у просјеку у породицама из градова присутнија флексибилност у погледу породичних улога али и упућеност чланова породице једних на друге.

Породичне околности. Осјећај породичне кохерентности је у просјеку значајно израженији код испитаника који живе у партнерској заједници са дјецом него код оних који живе сами са дјецом или у проширеним породицама ($F(2) = 9,14$; $p < ,01$). Такође, код бројних породица са троје или више дјеце, значајно је ниже изражена и породична кохерентност ($F(2) = 3,34$; $p < ,05$) и адаптивност ($F(2) = 3,75$; $p < ,05$) него код породица са једним или два дјетета. Вјероватно је претпоставити да су родитељи у вишечланим породицама склонији постављати ригидније границе у породичним улогама, те да имају мањи фокус на одржавање блискости и повезаности чланова породице.

Образовни и радни статус. Резултати сугеришу да породице у којима су родитељи вишег образовног статуса и имају стабилније приходе у просјеку одликују и виша породична кохерентност (образовни статус: $t(2051) = 4,44$; $p < ,01$; радни статус: $t(403) = 4,08$; $p < ,01$) и адаптивност (образовни статус: $t(2038) = -7,42$; $p < ,01$; радни статус: $t(923) = 5,18$; $p < ,01$).

Укратко, могли бисмо закључити да је бољи социо-економски статус родитеља повезан са вишим осјећајем породичне кохерентности као и породичне адаптивности.

ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПОРОДИЦА ЗА ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ

Претпоставка овог истраживања је да ће квалитет функционисања породице у кризним ситуацијама, поред чињеничних одредница из њиховог социо-економског окружења и типичних односа између њених чланова, у одређеној мјери зависити и од тога како су чланови породице одреаговали на саму кризну ситуацију. Другим ријечима, претпоставка је да породице имају капацитет да адаптивним и функционалним одговором на кризну ситуацију умање ефекте неповољних услова средине, услјед пандемије.

Због тога смо се у овом истраживању интересовали за реакције породице на општу друштвену ситуацију, изазвану пандемијом. Реакције породица на

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

друштвене околности испитиване су скалом која обухвата неколико фактора резилијентности, односно отпорности на кризне ситуације, као што су комуникациони процеси, породични амортизери стреса, систем вјеровања и социо-економски ресурси. Поред овога, интересовало нас је и у којој мјери су родитељи успјели ускладити своје породичне и професионалне улоге те да ли је дошло до појаве неприлагођених облика понашања, који у ситуацијама каква је пандемија могу представљати дисфункционалне начине реакције на стресне животне околности.

Табела 6. Дескриптивни показатељи димензија породичне резилијентности

Породична резилијентност	N	Min	Max	M	SD
Комуникациони процеси	2053	1	5	4,15	0,80
Породични амортизери стреса	2053	1	5	3,82	0,85
Систем вјеровања	2053	1	5	4,09	0,79
Социо-економски ресурси	2053	1	5	3,25	0,79

N – број испитаника; **Min** – минимална вриједност; **Max** – максимална вриједност; **M** – аритметичка средина; **SD** – стандардна девијација

Погледамо ли просјечне вриједности на свим димензијама породичне резилијентности, уочавамо да су добијени резултати изнад вриједности 3, што ће рећи да су у просјеку породице биле склоне да користе стратегије које оснажују њихову резилијентност и да су имале адекватан одговор на кризну ситуацију изазвану пандемијом COVID-19.

Резултати на појединим димензијама нам сугеришу да су породице у просјеку биле најсклоније кориштењу комуникационих процеса као стратегије савладавања кризне ситуације (M = 4,15; SD = 0,80). Ова димензија се односи на склоност породица да у тренуцима кризе нарочиту пажњу усмјере на учесталост и квалитет комуникације међу својим члановима и да на тај начин умање оптерећење, страх и неизвјесност које пандемија са собом носи. Просјечни скорови на свим ставкама су прилично високи а међу њима се издвајају ставке; „Током пандемије смо редовно и отворено једни другима показивали љубав и посвећеност“ и „Током пандемије смо се са свим потешкоћама суочавали заједно, а не појединачно“.

Друга највише процијењена димензија је систем вјеровања (M = 4,09; SD = 0,79) која се односи на његовање религиозности, духовности, повјерења и оптимизма међу укућанима. Резултати сугеришу да сама религиозност има нешто мању улогу у изражености ове димензије јер најниже процијењена ставка гласи; „Током пандемије, његовали смо наша религиозна увјерења и духовност“ а виши скорови су регистровани на ставкама које су у вези са његовањем вјере једних у друге и позитиван исход кризе, као што су ставке; „Током пандемије

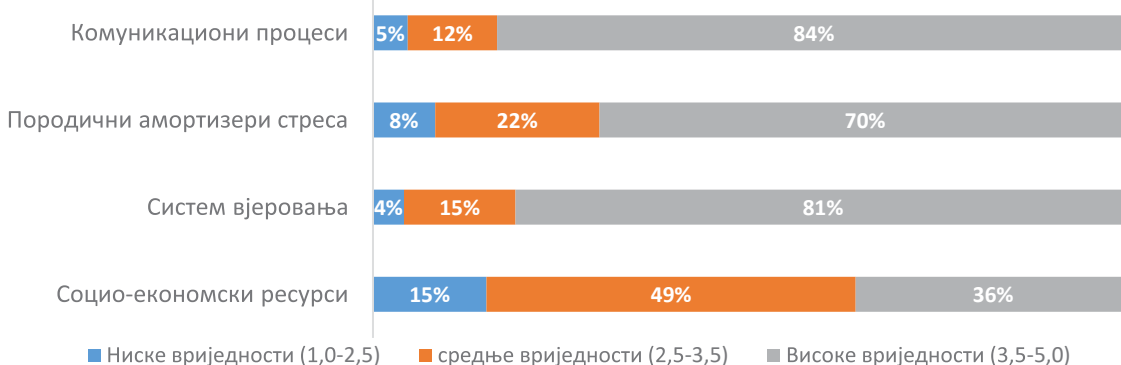
смо вјеровали да можемо заједно изаћи на крај са потешкоћама“, „Током пандемије смо често охрабривали и бодрили једни друге“ и „Током пандемије смо настојали задржати оптимистичан и позитиван став према животу и свијету око нас“.

Трећа испитивана димензија породичне резилијентности су породични амортизери стреса ($M = 3,82$; $SD = 0,85$) који се односе на понашања, навике и ритуале који за циљ имају повезивање чланова породице, бољу организацију и оснаживање унутар породице за квалитетнији одговор на ситуацију пандемије. Унутар ове димензије највиши резултат је присутан за ставку; „Током пандемије смо се организовали тако да сви добро функционишемо у својим улогама (посао, школа, чување дјете)“ а најнижи на ставкама; „Током пандемије смо одржавали породичне састанке на којима смо се договарали око одговорности и улога сваког члана породице“ и „Током пандемије смо се организовали тако да партнер/ка и ја имамо квалитетно вријеме за нас“. Чини се да је у овом периоду већи фокус стављан на основне логистичке поставке, како би породица у измјењеним околности могла да испуњава основне задатке али је доста мање пажње давано одржавању квалитета односа.

У односу на претходне три димензије, најнижу просјечну оцјену има димензија социо-економски ресурси ($M = 3,25$; $SD = 0,79$) која се односи на стратегију да се кроз подршку блиских особа, професионалних удружења или институција, породице оснажују за лакше суочавање са кризним ситуацијама. Унутар ове димензије имамо двије групе ставки које сликовито представљају социјалну подршку у протеклом периоду. Наиме, највише оцијењене ставке су; „Током пандемије смо одржавали контакт са пријатељима, комшијама и осталим члановима проширене породице чак и за вријеме изолације“ и „Током пандемије смо знали да можемо рачунати на подршку пријатеља и породице ако потешкоће буду превелике“ док су изузетно ниске просјечне оцјене регистроване на ставкама; „Током пандемије смо имали на располагању подршку и помоћ психолога и других професионалаца у области менталног здравља“ и „Током пандемије смо имали приступ различитим ресурсима и изворима подршке у локалној заједници“. На основу добијених података, можемо констатовати да су породице биле претежно оријентисане на социјалну подршку чланова уже и шире породице, пријатеља и комшија а знатно мање су тражиле подршку у ресурсима локалне заједнице и институцијама система.

Како би се претходно дискутовани резултати, на појединим димензијама породичне резилијентности, боље сагледали на нивоу нашег узорка у наставку је графички приказана дистрибуција скорова на кориштеној скали (Слика 7.).

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

Слика 7. Дистрибуција скорова на димензијама породичне резилијентности

Дистрибуција скорова потврђује да је велика већина испитаника, као ресурсе за оснаживање својих породица за суочавање са животним стресорима током пандемије, користила канале комуникације, систем вјеровања и навике/ритуале. Социјална подршка пријатеља, локалне заједнице и институција система групише готово половину испитаника око средњих вриједности, док 15% испитаника наводи да је социјална подршка њиховим породицама изостала. Између 4% и 8% испитаних породица наводи да су комуникациони канали, системи вјеровања и породични ритуали изостали као вид подршке породици у вријеме ситуације пандемије.

Анализом односа између појединих варијабли, које се односе на породично функционисање и породичне односе, показало је да понашања која су у пандемији оснаживала резилијентност породичних система стоје у значајно позитивној корелацији средњег интензитета са породичном кохезијом. Прецизније, са породичном кохезијом су у значајним корелацијама комуникациони процеси ($r = ,415$; $p < 0,01$), породични амортизери стреса ($r = ,545$; $p < 0,01$), систем вјеровања ($r = ,484$; $p < 0,01$) и социо-економски ресурси ($r = ,502$; $p < 0,01$). Могли бисмо рећи, да они породични системи у којима су чланови више усмјерени једни на друге и отворени једни према другима, имају већу склоност да у кризним ситуацијама прибјегавају понашањима која ће породицу додатно оснажити, омогућити јој да се адаптира и умањити негативан утицај кризне ситуације на њено функционисање.

Услови становања. Код испитаника који живе у урбаним срединама регистрован је значајно виши просјечан скор за комуникационе процесе ($t(2051) = -2,96$; $p < ,01$) и систем вјеровања ($t(2051) = -1,96$; $p < ,05$) што иде у прилог ранијих увида да породице у урбаним срединама имају нешто пожељнију динамику међу члановима, па тако и ове двије стратегије за адаптацију на кризне ситуације.

Породичне околности. У овом смислу, најрезилијентнијим су се показале породице у којима оба родитеља живе заједно са дјецом, код њих су регистроване значајно више вриједности комуникационих процеса ($F(2) = 9,05$; $p < ,01$),

породичних амортизера стреса ($F(2) = 10,92$; $p < ,01$) и система вјеровања ($F(2) = 6,15$; $p < ,01$). Овај податак сугерише да су у периодима кризе нешто вулнерабилнији породични системи у којима са дјецом живи само један родитељ али и они гдје поред родитеља и дјеце у домаћинству живе и други чланови породице.

Образовни статус. Комуникациони процеси као стратегија резилијентности чешће се користе међу породицама у којима родитељи имају виши ниво образовања ($t(2051) = -2,13$; $p < ,05$) а социо-економски ресурси чешће се користе међу ниже образованим породицама ($t(2051) = 2,83$; $p < ,01$). Овај податак сугерише да су родитељи нижег образовног статуса, у кризним ситуацијама, нешто склонији ослањати се на подршку ван породичног система, што је очекивано ако претпоставимо да нижи образовни статус најчешће води до нижег социо-економског статуса уопште.

Осим стратегија за оснаживање породичне резилијентности, настојали смо се осврнути и на неприлагођена понашања или дешавања у породицама у контексту пандемије, а то је постојање конфликта професионалне и породичне улоге као и појава или интензивирање дисфункционалних понашања у породицама.

Табела 7. *Дескриптивни показатељи негативних ефеката пандемије*

Скале	N	Min	Max	M	SD
Конфликт професионалне и породичне улоге	2053	1	5	2,40	1,05
Дисфункционална понашања	2053	1	5	1,76	0,88

N – број испитаника; **Min** – минимална вриједност; **Max** – максимална вриједност; **M** – аритметичка средина; **SD** – стандардна девијација

Имамо ли у виду да је могући распон одговора исти као и код димензија резилијентности (од 1 до 5), видимо да се негативни ефекти пандемије у просјеку релативно ријетко пријављују (просјечне вриједности скала је прилично испод средње вриједности скале).

Просјечна вриједност скале конфликта професионалне и породичне улоге за вријеме пандемије износи ниских 2,40 ($SD = 1,05$), на основу чега бисмо могли закључити да начин рада у току пандемије у просјечној породици није значајно утицао на породичне улоге родитеља. Просјечне вриједности су ниске на свим ставкама укљученим у скалу, а најниже за; „Током пандемије сам било/ла принуђен/а да пословне обавезе ставим у „други план“ због тога што није имао ко да брине о мојој дјечи“, „Од обавеза на послу нисам имао/ла довољно времена да се посветим својој породици током пандемије“ и „Дешавало ми се у току пандемије да је моје дијете било болесно, а ја сам морао/ла бити на послу“. Још нижа просјечна вриједност је регистрована на скали дисфункционалних

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

понашања ($M = 1,76$; $SD = 0,88$), што наводи на закључак да пандемија није довела до значајног повећања појаве дисфункционалних понашања у већини породица. Три ставке укључене у скалу се односе на интензивирање вербалних конфликта, конзумирање алкохола и дувана у току пандемије а на свакој су добијене минималне просјечне вриједности.

Слика 8. Дистрибуција скорова на скалама негативних ефеката пандемије

Дистрибуција одговора на овим скалама потврђују одсуство ових негативних ефеката у већини породица испитаника, међутим не треба занемарити да 17% испитаника наводи појаву одређеног несклада између професионалних и породичних дужности.

Услови становања. Конфликт између професионалне и породичне улоге је значајно израженији код испитаника из урбаних средина ($t(2051) = -2,95$; $p < ,01$).

Породичне околности. Иако су доследно ниске вриједности негативних ефеката пандемије, конфликт професионалне и породичне улоге значајно је виши у породицама са једним родитељем ($F(2) = 3,97$; $p < ,05$), као и онима са већим бројем дјеце ($F(2) = 11,52$; $p < ,01$) што је потпуно разумљиво и очекивано будући да се у овим породицама „интензивирају“ задаци у домену породичне улоге. Дисфункционална понашања, такође изузетно ријетка, ипак су значајно чешћа међу домаћинствима у којима живи проширена породица ($F(2) = 6,26$; $p < ,01$).

Образовни статус. Дисфункционална понашања, иако врло ријетка, нешто су учесталија у породицама гдје су родитељи нижег образовног статуса ($t(2051) = 2,15$; $p < ,05$).

ПРОЦЈЕНА ПОРОДИЧНИХ ОДНОСА У ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ

Протекли период пандемије, без сумње је већину нас „избацила“ из рутине и добро познатих и уиграних образаца понашања, ставио нас је пред бројне изазове у физичком, емоционалном и социјалном смислу. У овом смислу, несумњиво је дошло до промјене у функционисању породичног система а све те промјене су имале једнак потенцијал да доведу до нарушавања или побољшања породичних односа, зависно од тога како су се чланови породица адаптирали на новонастале околности и понашали једни према другима.

У циљу провјере ефеката пандемије на квалитет породичних односа, питали смо испитанике да процијене квалитет односа између „кључних“ улога у породици, тако што ће заокружити ниже вриједности (1 и 2) ако су односи у пандемији били лошији него прије ње, средњу вриједност (3) ако се односи нису промијенили а више вриједности (4 и 5) ако су односи бољи него прије пандемије.

Када извучемо средњу вриједност свих укључених „дијада“ добијамо просјек квалитета породичних односа који у овом случају износи 3,19 (SD = 0,55), што је резултат изузетно близак средњој вриједности и сугерише да у просјеку није дошло до значајних промјена у односима, на боље нити на горе. Како бисмо стекли бољи увид у резултате, у наставку су представљени дескриптивни подаци и дистрибуција одговора за све појединачне процјењиване односе (табела 8.).

Табела 8. Дескриптивни показатељи промјене квалитета породичних односа

Односи	N	Min	Max	M	SD
Однос са партнером	2045	1	5	3,12	0,73
Однос са дјецом	2053	1	5	3,26	0,69
Партнеров однос са дјецом	2044	1	5	3,17	0,71
Однос између дјеце	2048	1	5	3,24	0,68
Ваш однос са вашим родитељима	2049	1	5	3,21	0,66
Партнеров однос са родитељима	2045	1	5	3,14	0,64
Однос дјеце према бакама и дједовима	2051	1	5	3,20	0,66
Однос бака и дједова према дјечи	2051	1	5	3,19	0,66
Општи однос унутар вашег домаћинства	2052	1	5	3,21	0,69
Општи однос унутар ваше шире породице	2053	1	5	3,14	0,69

N – број испитаника; **Min** – минимална вриједност; **Max** – максимална вриједност; **M** – аритметичка средина; **SD** – стандардна девијација

Видимо да су просјечне вриједности за све процјењиване односе прилично уједначене и да се групишу мало изнад средишње вриједности (од 3,12 до 3,24). Овакви резултати наводе на закључак да се квалитет породичних односа у току пандемије код већине породица није промијенио или је дошло до благог побољшања. Наведено упућује на схватање да је народ који живи на овим просторима резилијентан на животне неприлике, те да се након престанка кризе лако може вратити у „првобитно стање“. Међутим, треба имати у виду да су људи социјална бића и да се када је тешко групишу, држе се заједно. Управо, људска потреба за удруживањем и подршком може нам омогућити да разумијемо резултате који упућују на благо побољшање квалитета породичних односа усљед пандемије. Исто тако, када криза прође склони смо да памтимо само оно добро јер је и то дио резилијентности, што се свакако може довести у везу са тим да је испитивање рађено након што су епидемиолошке мјере знатно ублажене.

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
 Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

Дистрибуција скорова представљена на слици 9. потврђује општи утисак да већина испитаника процјењује да у току пандемије није дошло до промјене у квалитету појединачних односа унутар породице, јер је око 80% испитаника заокружило средњу вриједнос скале односа, око 15 % испитаника (између 14% и 19%) процијењује да је дошло до побољшања функционисања између појединих чланова породице, док најмањи број (између 3% и 8%) наводи да је дошло до погоршања односа. Овакав резултат иде у прилог регистрованој високој резилијентности и адаптивности породичних система који су довели до релативне стабилности у породичним трансакцијама и односима између кључних породичних улога. С друге стране, резултат барем дијелом, може бити посљедица социјално пожељних одговора јер истицање породичне вриједности и слике „породичног блага“ и „породичне идиле“ можемо очекивати у кризним временима у патријархалном и релативно конзервативном друштву какво је наше. У прилог овој могућности иде податак да је најчесталија процјена негативне промјене присутна за опште односе у широј породици (најопштија и најмање блиска категорија) док су појединачни односи са ближим члановима (дјеца, родитељи) процјењивана у складу са пожељним породичним вриједностима.

Слика 9. Дистрибуција одговора на процјену породичних односа

Породичне околности. Самохрани родитељи (испитаници који немају партнера), имају већу вриједност за однос са дјецом ($t(174) = 2,31; p < ,05$) што сугерише да је у оваквим породичним системима дошло до значајно већег побољшања односа између родитеља и дјеце. Такође, значајан је увид да у породицама гдје једно или више дјеце има развојне или друге здравствене сметње, дошло до значајно вишег нарушавања односа између партнера ($t(2043) = 3,05; p < ,01$).

ВЕЗЕ ПОРОДИЧНИХ КАРАКТЕРИСТИКА И ПОНАШАЊА СА ПРОЦЈЕНОМ ПОРОДИЧНИХ ОДНОСА

За потребу анализе која слиједи, све варијабле које се тичу одлика социо-економских околности, породичних карактеристика и понашања у породицама за вријеме пандемије назвати ћемо, независним варијаблама а процјену односа у читавом породичном систему и са појединачним особама назвати ћемо, зависним варијаблама.

Будући да су све наведене варијабле нумеричке, на почетку ћемо анализирати корелације између појединих зависних и независних варијабли. У наставку ћемо представити корелације назависних варијабли са општом процјеном односа (просјечна вриједност свих појединачних односа) а детаљнији преглед корелације назависних са свим зависним варијаблама налази с у прилогу 7.

Прије свега, на претходним страницама смо видјели да је варијабилност резултата за процјену породичних односа изузетно ниска (око 80% испитаника бирају средњу оцјену која сугерише да у току пандемије није дошло до промјене у квалитету односа унутар породице) што ствара неповољан предуслов за регистровање високих релација међу варијаблама.

У том смислу, регистроване корелације између зависних и независних варијабли су изузетно ниске али међу њима се налази доста статистички значајних резултата. Знајући за ниску варијабилност процјене породичних односа, сматрамо да регистроване значајне везе, иако ниског интензитета, вриједи узети у разматрање и тумачити као значајне трендове у односима ових варијабли.

Табела 9. Корелације независних варијабли са процјеном породичних односа

Варијабле	Квалитет породичних односа (r)
Осјећај економског благостања	,073**
Осјећај економске угрожености	-,006
Сума стресора	,006
Породична кохезија	,125**
Породична адаптивност	,116**
Комуникациони процеси	,201**
Породични амортизери стреса	,208**
Систем вјеровања	,195**
Социо-економски ресурси	,166**
Конфликт професионалне и породичне улоге	,028
Дисфункционална понашања	-,057*

r – Пирсонов коефицијент линеарне корелације; ** - статистички значајно на нивоу $p < 0,01$; * - статистички значајно на нивоу $p < 0,05$

Изазови и снага породице у вријеме COVID-19 пандемије
Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

Из претходне Табеле 9. увиђамо да су регистроване изузетно ниске али статистички значајне корелације између процјене породичних односа и готово свих независних варијабли, изузев осјећаја економске угрожености и стресора изазваних пандемијом. Овакав налаз сугерише да постоји мала али значајна тенденција, да су породице које имају отвореније и флексибилније односе између чланова и које су за вријеме пандемије чешће практиковали понашања која подстичу породичну резилијентност, за вријеме саме пандемије, имале тенденцију да унаприједи квалитет односа између чланова породице. Утврђена је позитивна веза квалитета породичних односа са осјећајем економског благостања и негативна са дисфункционалним понашањима али је интензитет ових веза толико низак да ћемо их у даљим тумачењима оправдано занемарити.

Погледамо ли табелу у прилогу 7, гдје су представљене корелације између независних и појединачних зависних варијабли, можемо видјети да су нешто више и уједначеније корелације породичних понашања у пандемији са квалитетом појединачних односа у породици. Овај податак сугерише, да је боља адаптација породице на кризне околности снажније повезана са квалитетом породичних односа него што су то социо-економске околности или опште одлике односа унутар породице. У том смислу, подршка изградњи породичне резилијентности у кризним околностима може бити стратегија струковних институција и удружења, нарочито код оних породица за које се испоставило да су под већим ризиком (рурална подручја, нижи социо-економски и образовни статус, породице са једним родитељем или већим бројем дјеце).

ШТА ЈЕ ПОРОДИЦАМА БИЛО НАЈТЕЖЕ У ВРИЈЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ

У овиру примијењеног упитника испитаници су замољени, да након свих питања и процјене појединачних аспеката породичних односа, наведу шта им је било најтеже за вријеме трајања пандемије у контексту функционисања породице. Отворено питање је гласило; „У пандемији живимо готово двије године. Шта је у том периоду било најтеже за вашу породицу?“. Од укупно 2053 испитаника, 1985 испитаника или 96,7% дало је одговор на постављено питање. Одговори на ово отворено питање су анализирани, сврстани у одређени број категорија и то на начин да категорије нису искључиве, односно један испитаник је могао навести више проблема који су сврстани истовремено у више категорија. У наставку, на сљедећој страни (Слика 10.), представљене су категорије одговора и њихова учесталост у узорку.

Највеће тешкоће за породице у току пандемије

Слика 10. Учесталост идентификованих породичних проблема у току пандемије

Из графикана је видљиво, да је породицама у вријеме пандемије најтеже пала; раздвојеност, ограниченост кретања и слободе (29%) а затим поштовање епидемиолошких мјера и уочавање њихове контрадикторности (21%) те алијенација, несигурност, неизвјесност и слабљење социјалних веза (21%).

Код 18% испитаника, најтежи проблем са којим су се суочавали у вријеме пандемије био је; страх од губитка, страх од болести и психичка патња.

За 11% испитаника најтежи проблем био прекид рада школа и настава на даљину за њихову дјецу, коју је пратила сумња или страх у квалитет стечених знања.

Страх за егзистенцију, губитак посла и незапосленост као најтеже проблеме у току пандемије навело је 6% испитаника.

Доживљај губитка блиске особе било је најтеже за 4% испитаника.

Начин медијског извјештавања о пандемији и присуство сензационализма као најтежи проблем у суочавању са пандемијом истакло је 4% испитаника.

Око 3% испитаних, као најистакнутији проблем у пандемији, навело је тешкоће у остваривању здравствених услуга и немогућност правовремене набавке потребних лијекова.

Тешкоће усклађивања пословних и породичних обавеза нису представљале истакнут проблем код испитаног узорка. Ипак, око 2% испитаника истакло је овај проблем као најтежи.

Око 1% испитаника навело је, да не вјерује у постојање пандемије или да сматра да је пандемија врста завјере.

Ради јаснијег увида у интерпретиране одговоре испитаника, наводимо неке од често понављаних одговора испитаника:

- „У теоретском смислу било је лако организовати се, али примјенити планирано у пракси, уз све изазове који су се нашли пред нама, било је тешко за извести. Осјећај незадовољства и туге, због пословних обавеза које су се испријечиле испред посвећености дјечи, у пуном смислу остао је и послје попуштања мјера и враћања устаљеном начину живота.“
- „Сулудо и беспотребно бомбардовање лажним информацијама путем медија.“
- „У пандемији нам је било најтеже медијско застрашивање становништва.“
- „Ускраћивање слободе кретања и изолованости у односу на породицу и пријатеље.“
- Најтежи је био рад у ковид сали са пацијентима, патња тих људи, борба до задњег даха а ми скоро па беспомоћни да помогнемо, многи су отишли заувјек, без посљедњег поздрава са најмилијима, тешко је тај посао обављати а остати "неозлијеђен" психички... А касније под тим утисцима ићи својој кући, породици...“
- „Страх да ја не донесем с посла вирус у кућу.“
- „Изолација, немоћ промијенити нешто, страх.“
- „Суочити се са смрћу блиских особа а притом сте немоћни.“
- „Придржавање епидемиолошких мјера заштите које смо сматрали бесмисленим.“
- „Немогућност нормалног начина живота“.
- „Ограничено кретање, страх и неизвјесност, свакодневне негативне и лоше информације из медија“.
- „Стагнација, немогућност кретања и напредовања.“
- „Психичко оптерећење, сталним вијестима о обољелим и преминулим.“
- „Кад дијете није могло ићи у школу“
- „Школске обавезе.“
- „Стрес, изолованост, ограничења...“
- „Најтеже је било усклађивање обавеза.“
- „Онлајн школовање, 10 минута је трајао час. Колико је ту могуће да дијете научи?“
- „Најтеже нам је било што дјеца нису могла нормално функционисати, ићи у школу играти се и дружити се.“
- „Наше вријеме које смо користили са бакама и декама. И онлајн настава, много смо радили и већину времена потрошили на учење. И тако да је пак то учење много тешко и сматрам да је доста таква настава утицала на дјecu, и на учење.“

Даљом анализом је утврђено да постоје извјесне разлике у истицању најтежих проблема породица у односу на социо-демографске одлике узорка. Наиме, прекид школе и настава на даљину је проблем који су значајно чешће истицали

женски испитаници (12%) него мушки (5%), ($\chi^2(1) = 9,92$; $p < ,01$). Алијенација, несигурност, неизвјесност и слабљење социјалних веза значајно су чешћи код испитаника из урбаних средина (22%) у односу на оне из руралних средина (18%), ($\chi^2(1) = 4,13$; $p < ,05$). Такође, алијенација, несигурност, неизвјесност и слабљење социјалних веза значајно су чешће код испитаника из станова (25%) у односу на испитанике из кућа (19%), ($\chi^2(1) = 10,95$; $p < ,01$). Раздвојеност, ограниченост кретања и слободе је проблем који су значајно чешће наводили испитаници који живе у становима (32%) него они који живе у кућама (28%), ($\chi^2(1) = 4,09$; $p < ,05$). Такође, раздвојеност, ограниченост кретања и слободе примјетно су виши (иако не статистички значајно) код особа које живе саме са дјецом (34%) у односу на оне које живе у партнерској заједници (30%) а нарочито оних који живе у проширеној породици (25%).

Слобода кретања и социјални контакти представљају универзалне људске вриједности, њихово ограничавање нарушава основне људске потребе те не изненађује што су управо ово и најистакнутији проблеми са којима су се суочавале породице у вријеме пандемије. Добијене разлике у односу на социо-демографске карактеристике узорка, такође су очекиване, имајући у виду да су особе из урбаних средина чешће настањене у становима, што представља додатно ограничење кретања у мањем физичком простору и остваривању социјалних веза у односу на особе које живе у кућама и руралним срединама које саме по себи намећу другачији стил живљења. Такође, резултат истраживања упућује да су мајке биле у већој мјери усмјерене на подршку дјечи током реализације наставе на даљину, имајући у виду да су мајке истакле тај проблем више него очеви. Добијени резултати иду у прилог разликама у полним улогама унутар породичних система што свакако може бити импликација за будућа истраживања.

АНАЛИЗА ДИСКУРСА СТРУЧНИХ РАДНИКА У СИСТЕМУ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ О УСЛОВИМА РАДА СА ПОРОДИЦАМА У ПОТРЕБИ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ

С циљем стицања увида у професионале изазове и услове рада у вријеме пандемије у сектору социјалне заштите, организована је фокус група чији су учесници били стручни радници запослени у центрима за социјални рад на подручју Републике Српске. У фокус групи је учествовало укупно 37 стручних радника, већином социјалних радника и психолога запослених у систему социјалне заштите. Стручни радници долазе из 21 локалне заједнице, односно центра за социјални рад. Питања о којима су учесници дискутовали су се фокусирали на два сегмента:

- Први сегмент се односио на највеће професионалне изазове са којима су се професионалци у систему социјалне заштите суочавали током пандемије.
- Други сегмент се односио на рад са вулнерабилним категоријама породица у систему социјалне заштите.

Анализа дискурса указала је, да су највећи професионални изазови са којима су се сусретали стручни радници у систему социјалне заштите, односили на успостављање баланса између препоручених епидемиолошких мјера с једне стране и пружања професионалних услуга корисницима центара за социјалну заштиту с друге стране. Ови професионални изазови нарочито су били изражени у почетном периоду пандемије. Како је пандемија одмицала, сам баланс између пружања услуга социјалне заштите и поштовања епидемиолошких мјера лакше је успостављан. Наведени проблем, нарочито је долазио до изражаја приликом хитних интервенција, смјештаја дјеце и старих лица, као и у случајевима прекограничне сарадње. На примјер приликом смјештања дјеце у домове било је потребно изнаћи начине алтернативног збрињавања дјеце за вријеме док се чекају резултати тестирања за дјецу. Такође, било је потребно наћи рјешење за здравствене прегледе дјеце жртава насиља у вријеме када се општи здравствени прегледи нису радили или налазити најбоља рјешења за смјештај штићеника који болују од психијатријских обољења. Професионалне тешкоће јављале су се и у току теренског рада, приликом којег су стручни радници били изложени повишеном ризику од заразе. Такође, ношење маске често је представљало препреку стручним радницима у успостављању контакта и односа повјерења, нарочито у раду са дјецом којима је била потребна заштита у различитим ситуацијама насиља. Поред наведених, стручни радници су истакли, да је и сама епидемиолошка ситуација захтјевала не само реорганизацију рада, већ и адекватнији простор за рад са клијентима, као и додатна материјална издвајања.

Вулнерабилне породице које су захтјевале посебну сензитивност и хитност поступања у стручном раду су: породице са поремећеним породичним односима, породице у којима се јављају проблеми насиља и занемаривања, социјално угрожене породице, породице дјеце са посебним потребама и болесним чланом домаћинства, породице са проблемима у понашању малољетника, непотпуне породице односно породице самохраних родитеља и породице са проблемима у менталном здрављу члана породице. Свака група захтјевала је посебан и индивидуалан приступ.

Најучесталији проблеми, са којима су се сусретали стручни радници, у раду са вулнерабилним породицама у току пандемије су:

- интензивирање насиља у породицама и занемаривања дјеце уз ограничено професионално дјеловање на терену усљед епидемиолошких мјера
- повећан обим брачних конфликта и развода, као и немогућност провођења поступка мирења током пандемије
- тешкоће приликом измјештања дјеце из породица и њихово збрињавање усљед поштовања епидемиолошких мјера били су израженији
- тешкоће у налажењу оптималних рјешења уз поштовање епидемиолошких мјера за породице са болесним чланом као што су: психичка обољења, лица са сметњама у развоју, поремећаји понашања, различита хронична обољења попут карцинома и сл.
- немогућност одвијања надзора у породицама
- проблеми у вези збрињавања старих и немоћних лица усљед поштовања епидемиолошких мјера

Стручни радници истичу проблеме друштвене неосјетљивости у области социјалне заштите, као и проблем међуинституционалне дифузије одговорности. Проблеми у раду са вулнерабилним породицама, за стручне раднике била су додатна оптерећења због проблема у комуникацији са другим институцијама, као што су тужилаштва, здравствене установе, школе, домови и сл. чему су додатно допринијеле формалне процедуре поштовања епидемиолошких мјера. Рјешења професионалних проблема изналазили су личним залагањем у превазилажењу епидемиолошких препорука ради стављања интереса штићеника у први план, нарочито дјеце. Без обзира не препознате проблеме, стручни радници су изналазили рјешења и, уз евентуална одлагања од 2 до 3 дана, извршавали своје пословне обавезе. Ипак, њихов општи утисак је, да су њихов рад и залагање, остали невидљиви за ширу јавност која није имала нарочит сензибилитет према овој врсти посла.

Стручни радници, издвајају као посебно уочен проблем, општи друштвени несензибилитет према стручном раду са рањивим категоријама становништва. Исто тако истичу да је настава на даљину утицала на односе у породици и допринијела погоршању стања вулнерабилних породица. Проблеми вулнерабилних породица су се и додатно погоршали због друштвеног отуђења, страха од заразе, депресивних стања, алкохолизма и других зависничких и социјално-патолошких понашања у овим породицама.

АНАЛИЗА РЕЛЕВАНТНИХ НОРМАТИВА КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА ЗАШТИТУ ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Један од циљева овог истраживања био је да се изврши анализа релевантних правних аката који су усмјерени на заштиту породице на подручју Републике Српске. У садржај анализе узети су у обзир сљедећи законски акти: Закон о социјалној заштити, Закон о дјечјој заштити, Закон о раду, Породични закон Републике Српске, Закон о кривичном поступку Републике Српске и Кривични законик Републике Српске. За сваки од наведених закона извршен је осврт у смислу издвајања и дискутовања дијелова који унапријеђују заштиту дјеце и породице, нарочито у смислу допуне законских одредби.

ОСВРТ НА ЗАКОН О СОЦИЈАЛНОЈ ЗАШТИТИ

(Службени гласник Републике Српске, број 37/12, 90/16, 94/19,42/20 и 36/22)

Доношењем, тада, новог Закона о социјалној заштити, 2012. године, исказала се потреба да се у Републици Српској створе повољнији услови за помоћ у савладавању социјалних и других тешкоћа, као и повољнији услови за задовољавање основних животних потреба лица која се налазе у стању социјалне потребе, да се прецизно и јасно дефинише област социјалне заштите, корисници, права из области социјалне заштите, као и начин и извори финансирања права признатих по основу стања социјалне потребе, дефинисање и начин рада установа социјалне заштите, као и вршење надзора над радом установа социјалне заштите.

Проблеми са којима се сусрећу грађани су веома захтјевни са аспекта дефинисања адекватног системског одговора. За одређени број грађана у Републици Српској систем социјалне заштите представља једини извор материјалне и социјалне егзистенције, што се задржало и у посљедњих десет година.

Важећим Законом о социјалној заштити уведено је више новина које значајно унапређују област и систем социјалне заштите у Републици Српској, из којих издвајамо то да су постављени нови принципи социјалне заштите, дефинисане су нове категорије права и корисника, увећани су износи новчаних давања корисницима социјалне заштите, прецизирана је улога и одговорност локалних заједница у праћењу, финансирању и спровођењу мјера из социјалне заштите. Законом о социјалној заштити прописана су сљедећа права: новчана помоћ, додаток за помоћ и његу другог лица, лична инвалиднина, подршка у изједначавању могућности дјеце и омладине са сметњама у развоју, смјештај

у установу, збрињавање у хранитељску породицу, помоћ и њега у кући, дневно збрињавање, једнократна новчана помоћ и савјетовање. Наведеним правима се обезбјеђује помоћ лицима која се нађу у стању социјалне потребе усљед различитих околности.

Корисник права по основу социјалне заштите је лице које се нађе у стању социјалне потребе, а у складу са Законом о социјалној заштити:

- дијете: без родитељског старања, са сметњама у развоју, чији је развој ометен породичним приликама, жртва насиља, жртва трговине дјецом, са друштвено неприхватљивим понашањем, изложено социјално ризичним понашањима, коме је због посебних околности потребна социјална заштита;
- пунољетно лице: материјално необезбијеђено и за рад неспособно лице, са инвалидитетом, старије без породичног старања, са друштвено негативним понашањем, жртва злоупотребе психо-активних супстанци, жртва насиља у породици, жртва трговине људима и којем је због посебних околности потребна социјална заштита.

Током 2016. године, извршене су измјене и допуне Закона о социјалној заштити, којима су претходиле анализа примјене важећег законског оквира и праксе у систему социјалне заштите.

Измјенама и допунама Закона о социјалној заштити у 2019. години као ново право из социјалне заштите прописано је право на личну инвалиднину те су прописани услови за остваривање права и новчани износ личне инвалидине. Поред наведеног, прописани су услови под којима центар за социјални рад може смјестити лице у установу социјалне заштите ван територије Републике, Дому за дјецу и омладину без родитељског старања омогућено је да обавља дјелатност прихватилишта за дјецу и да пружа услуге савјетовалишта и дневног збрињавања дјеце и омладине, одређен је распон у коме се одређује накнада за рад комисије за утврђивање способности и функционалног стања лица као и комисије за процјену потреба и усмјеравање дјеце и омладине са сметњама у развоју.

У 2020. години Закон о социјалној заштити је допуњен Уредбом са законском снагом. Обзиром да је проглашено ванредно стање за територију Републике Српске, због тада актуелне епидемиолошке ситуације и ширења вируса корона (SARS-CoV-2), у одређеним јединицама локалне самоуправе није био могућ рад стручних комисија за процјену потреба и усмјеравање дјеце и омладине са сметњама у развоју, које су надлежне за утврђивање висине тјелесног оштећења код дјеце а самим тим било је онемогућено признавање права на личну инвалиднину дјецу са сметњама у развоју до 18 година. Из тог разлога је Уредбом са законском снагом о допунама Закона о социјалној заштити, прописана могућност утврђивања тјелесног оштећења за дјецу до 18 година у

Изазови и снага породице у вријеме **COVID-19** пандемије
Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

складу са прописима којима се уређује медицинско вјештачење у пензијском и инвалидском осигурању а самим тим и остваривање права на личну инвалиднину наведених лица.

Посљедње измјене и допуне Закона о социјалној заштити из 2022. године, усвојене су у циљу неодложног пружања финансијске подршке корисницима права социјалне заштите, да би се умањиле посљедице актуелног раста цијена основних животних намирница и осталих производа и услуга.

Висина накнада из наведених права је измјенама и допуни Закона о социјалној заштити у 2022. години повећана у процентима од основице коју представља просјечна нето плата у Републици Српској остварена у претходној години.

Како право на новчану помоћ остварују најсиромашнији грађани а право на додатак за помоћ и његу другог лица и право на личну инвалиднину остварују лица са инвалидитетом, која без помоћи другог лица не могу самостално задовољавати основне животне потребе, било је потребно повећати износе накнада из наведених права, јер су увећане цијене производа намијењених за задовољавање основних животних потреба, као и цијене осталих производа и услуга, значајно порасле а самим тим и укупни трошкови живота.

Имајући у виду све претходно наведено те препознавајући чињеницу да се наведени Закон више пута мијењао у задњих десет година, ради што бољег и адекватнијег циљања корисника система социјалне заштите, Влада Републике Српске у посљедње вријеме препознаје потребу за радом на Стратегији социјалне заштите као и на активностима у вези оснивања Завода за социјалну заштиту. Ове активности су у припремној фази, а доношењем стратегије, односно оснивањем завода, очекује се унапређење генералног стања корисника система социјалне заштите на подручју Републике Српске, као и да ће се кроз праћење социјалних појава и проблема и њиховим анализирањем доћи до конкретних приједлога мјера које ће водити ка унапређењу свеукупног система социјалне заштите.

ОСВРТ НА ЗАКОН О ДЈЕЧИЈОЈ ЗАШТИТИ

(Службени гласник Републике Српске број 114/17, 122/18, 107/19 и 119/21)

Законом о дјечијој заштити уређује се: систем дјечије заштите, корисници права дјечије заштите, поступак за остваривање права и друга питања од значаја за систем дјечије заштите.

Дјечија заштита је дјелатност од општег интереса за Републику Српску којом се обезбјеђују организоване активности, и то: подршка за рађање дјете и усклађивања рада и родитељства; стварање основних услова за уједначавање

нивоа задовољавања развојних потреба дјецe; помоћ породици са дјецом у остваривању њене репродуктивне, заштитне, васпитне и економске функције; побољшање материјалног положаја породица са дјецом и посебна финансијска подршка породици за рођење трећег дјетета.

Права из дјечије заштите која се признају на основу Закона о дјечијој заштити су: помоћ за опрему новорођенчета, матерински додатак, додатак на дјецу, рефундација исплаћене накнаде плате за вријеме коришћења породилског одсуства, рефундација накнаде плате за вријеме рада са половином пуног радног времена ради појачане његе дјетета до три године живота, рефундација исплаћене накнаде плате за вријеме рада са половином пуног радног времена ради појачане његе и бриге о дјетету са сметњама у развоју, задовољавање развојних потреба дјецe, пронаталитетна накнада за трећерођено и четвворођено дијете и накнада родитељу-његоватељу или његоватељу.

Измјенама и допунама Закона о дјечијој заштити из 2018. године, прописано је да се додатак остварује за свако дијете, без обзира на ред рођења и материјални положај породице у складу са законом којим се уређује област социјалне заштите.

Законским измјенама, 2019. године, јавна овлашћења која се односе на систем дјечије заштите, повјеравају се, умјесто центрима за социјални рад, Јавној установи Јавни фонд за дјечију заштиту. Функционисање Јавног фонда за дјечију заштиту обезбјеђује се путем мреже подручних организационих јединица. Фонд обезбјеђује законито и ефикасно остваривање права из дјечије заштите, што се односи и на пружање стручне помоћи корисницима права из области дјечије заштите и другим лицима у поступку остваривања права, као и друге послове у вези са спровођењем и остваривањем права из дјечије заштите. Фонд, код обављања дјелатности из свог дјелокруга, остварује сарадњу са центрима за социјални рад и општинским службама социјалне заштите, како би се омогућио свеобухватан приступ правима и услугама али и подршка система породици и дјеци.

У децембру 2021. године, донесен је Закон о измјенама и допунама Закона о дјечијој заштити којим је додатно унапријеђен систем дјечије заштите у Републици Српској. Ове измјене и допуне имале су пронаталитетни карактер захваљујући; повећању финансијских издвајања на име права на помоћ за опрему новорођенчета, као и проширењу обухвата; правом на додатак на дјецу и рођење првог дјетета у породици, повећањем давања за остваривање овог права за друго, треће и четврто дијете и укључујући дјецу из осјетљивих категорија.

Такође, предвиђено је повећање износа накнаде за помоћ родитељу-његоватељу или његоватељу са 25% од основице на износ од 100% од основице, што представља непосредну финансијску подршку породици у којој одраста дијете

Изазови и снага породице у вријеме **COVID-19** пандемије
Ставови родитеља и стручњака о утицају COVID-19 пандемије на функционисање породице

са сметњама у развоју. Такође, прописано је да се право на додатак за дјецу са сметњама у развоју остварује до навршених 18 година. Законом је прописано да се рад са половином пуног радног времена ради појачане његе дјетета до три године живота може одобрити без ограничења периода од годину дана (како је то било прописано у претходном периоду). Као изузетак је утврђено, да се рад са половином пуног радног времена може одобрити родитељу дјетета са сметњама у развоју, односно усвојитељу или лицу коме је надлежни орган повјерио дијете на заштиту и васпитање у трајању дужем од годину дана, уколико се према налазу овлашћене здравствене установе лијечењем и рехабилитацијом не може постићи опоравак или знатно побољшање стања дјетета. У случају одобравања права на рад са половином пуног радног времена у трајању дужем од годину дана, корисник права на рад са половином пуног радног времена, дужан је послодавцу сваке године доставити доказ да други запослени родитељ није корисник овог права за исто дијете, као и доказ о наступању других околности које утичу на обим права. На овај начин се родитељи, односно дјеца са најтежим сметњама у развоју не излажу потреби да сваке године прибављају налаз овлашћене здравствене установе јер није могуће постићи опоравак или знатно побољшање стања дјетета. Прописано је да се право на додатак на дјецу остварује и за прво дијете, те да се право на додатак за дјецу са сметњама у развоју остварује до навршених 18 година. Такође, повећани су проценти за дјечији додатак, прописано је да се висина права на додатак на дјецу за прво, друго и четврто дијете утврђује у износу од 18% од основице, за треће дијете у износу од 26% од основице а за дјецу осјетљиве категорије у износу од 32% од основице.

Законом је дата могућност да се право на задовољавање развојних потреба дјецe реализује не само пружањем услуга већ и подршке, кроз одговарајуће пројекте утврђене програмом Фонда а што ће омогућити различите видове помоћи ради побољшања материјалног положаја породица са дјецом.

Битно је напоменути, да је новим Законом о здравственој заштити (Службени гласник Републике Српске број 57/22), који је ступио на снагу 24.06.2022. године, прописано да се партиципација не плаћа до 18. године живота дјетета. Такође, Народна Скупштина усвојила је Нацрт закона о обавезном здравственом осигурању. Једна од новина коју овај Закон предвиђа је, да се на терет средстава здравственог осигурања, обезбијеђује пратња дјецe на хоспитализацији до 15 година старости.

ОСВРТ НА ЗАКОН О РАДУ

(Службени гласник Републике Српске број 1/16, 66/18, 91/21 - Одлука Уставног суда Републике Српске и 119/21)

У контексту заштите породице и дјеце, Закон о раду уређује да за вријеме коришћења породилског одсуства жена има право на накнаду плате у висини просјечне плате коју је остварила у току посљедњих 12 мјесеци, прије почетка породилског одсуства. Накнада се мјесечно усклађује са растом просјечних плата у Републици. Ако жена није остварила плату за свих посљедњих 12 мјесеци, накнада плате износи у висини плате коју би остварила да је била на раду. Релевантне одредбе Закона о раду, примјењују се и на друга лица која у складу са овим законом имају право на накнаду плате за вријеме одсуствовања с посла због његе и старања о дјетету. Накнада плате остварује се на терет Јавног фонда за дјечију заштиту Републике Српске. Послодавац, предузетник и лице који у виду основног занимања обављају самосталну професионалну дјелатност имају право на рефундацију накнаде плате за вријеме коришћења породилског одсуства од Фонда за дјечју заштиту Републике Српске у износу од 100% бруто плате. Право на рефундацију послодавац стиче након извршене исплате накнаде плате раднику а за самосталне предузетнике рефундира се основица на коју се уплаћују доприноси у складу са законом којим се уређује област доприноса. Обавеза је послодавца да Актом о процјени ризика утврди радна мјеста са повећаним ризиком и да обезбједи да запослена жена за вријеме трудноће и поред оспособљавања за безбједан и здрав рад, буде у писаној форми обавијештена о резултатима процјене ризика на радном мјесту и о мјерама којима се ризици отклањају ради повећања заштите и здравља на раду. Када је у питању изложеност радника канцерогенима, мутагенима, буци, вибрацијама или другим опасностима и штетностима, радни процес мора бити прилагођен тјелесним и психичким могућностима радника и организован на начин да жена за вријеме трудноће и док доји дијете, мајка са дјететом до године дана живота дјетета не буде распоређена на рад у оваквим радним условима на потенцијално опасна радна мјеста. Фактори трудноће и мајчинства морају се узети у обзир приликом процјене ризика радних мјеста и организације обављања радних задатака. Такође, када је у питању ручно преношење терета, процес рада се мора организовати на начин да труднице не обављају ове послове.

Жена за вријеме трудноће не може бити распоређена да ради на радном мјесту са повећаним ризиком, односно на радном мјесту које би могло имати штетног дејства на трудноћу или би могло да угрози живот и здравље жене или њеног дјетета. На основу налаза и препоруке надлежног доктора медицине, жена за вријеме трудноће или док доји дијете, може бити привремено распоређена на друге послове ако је то у интересу очувања њеног здравља или здравља дјетета. Ако послодавац није у могућности да жени обезбједи распоред на други посао,

жена има право на одсуство са рада уз накнаду плате у складу са општим актом. Ова накнада не може бити мања од накнаде коју би жена остварила да је остала да ради на свом радном мјесту. Трудницама, почев од шестог мјесеца трудноће и мајкама са дјететом до двије године живота, забрањен је ноћни рад. Након престанка ових околности, жена има право да се врати на свој ранији или други одговарајући посао (једнако плаћен посао у истом нивоу).

На захтјев жене и препоруке овлашћеног доктора медицине, жена може 28 дана прије очекиваног дана порођаја отпочети коришћење породилског одсуства. Трајање породилског одсуства је: 12 мјесеци непрекидно; 18 мјесеци за близанце, свако треће и наредно дијете; најмање 45 дана након порођаја, односно смрти дјетета у случају мртворођења, смрти дјетета у току порођаја или за вријеме коришћења породилског одсуства а по оцјени овлашћеног доктора медицине, одсуство може трајати онолико времена колико је потребно за опоравак од порођаја и психичког стања изазваног губитком дјетета.

Право оца да користи породилско одсуство; Родитељи дјетета могу се споразумјети да породилско одсуство након истека 60 дана од дана рођења дјетета, умјесто мајке, настави да користи запослени отац дјетета. Ако мајка дјетета умре, напусти дијете или из других разлога није у стању да се брине о дјетету и да га његује (издржавање казне затвора, тежа болест, дошколовавање, специјализација и едукација, припрема за запошљавање и др.), право на одсуство у трајању прописано законом има запослени отац или усвојилац дјетета, као и друго лице коме је надлежни орган старатељства повјерио дијете на његу и старање од дана усвојења или дана почетка старатељства, без обзира на узраст дјетета. Право на породилско одсуство, отац дјетета има и када мајка није у радном односу.

У случају да радник не користи породилско одсуство, него одсуство по основу болести члана уже породице, радник има право на одсуство са посла уз накнаду плате за вријеме привремене спријечености за рад, у складу са прописима о здравственом осигурању. Накнада плате осигуранику због њега обољелог члана уже породице млађег од 15 година припада најдуже до 15 дана у току календарске године, а ако је обољели члан уже породице старији од 15 година најдуже до 7 дана у току календарске године, а ако је код члана уже породице (дјетета до навршених 18 година живота) тешко оштећено здравствено стање због оштећења можданих структура, малигне болести или другог тешког погоршања здравственог стања дјетета, до четири мјесеца у току календарске године.

Законом о раду прописано је да, један од родитеља дјетета са психофизичким сметњама у развоју, које није смјештено у одговарајућу установу здравствене или социјалне заштите, има право да ради с половином пуног радног времена, са правом на накнаду плате за другу половину пуног радног времена.

Трајање, односно почетка и престанак коришћења права, одређује овлашћена здравствена установа, водећи рачуна о потребама дјетета за појачаном родитељском његом и старањем. Уједно, прописано је да се родитељу дјетета не може одредити да ради прековремено или ноћу, нити му се може промијенити мјесто рада без његовог пристанка.

ОСВРТ НА ПОРОДИЧНИ ЗАКОН РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

(„Службени гласник Републике Српске“, број: 54/02, 41/08 и 63/14)

Породичним законом Републике Српске уређују се породично правни односи између брачних супружника, родитеља и дјете, усвојиоца и усвојеника, стараоца и штићеника и односи између сродника у брачној, ванбрачној или усвојеничкој породици те поступци надлежних органа у вези са породичним односима и старатељством. Послове заштите и пружања правне помоћи породици и њеним члановима, на начин и по поступку одређеним законом, обавља орган старатељства.

Орган старатељства, према Породичном закону, има значајну улогу у ванпарничном поступку давања дозволе за закључење брака у случају постојања брачних сметњи и забрана за закључење брака (тазбинског сродства, малолетства односно непотпуног усвојења и старатељства), у поступцима у вези са брачним споровима и рјешавању о заштити, васпитању и издржавању дјете (поступак мирења брачних супружника, поништења и развода брака), одлучује о вршењу родитељског права, предузима мјере ради заштите личних и имовинских права и интереса дјетета, покреће поступак ради одузимања родитељског права, учествује у поступцима за утврђивање и оспоравање очинства и материнства, води поступак усвојења, врши послове старатељства, учествује у поступку одређивања издржавања и поступцима у вези са имовинским односима родитеља и дјете.

Важна напомена у вези наведеног Закона је та, да је Нацрт новог Породичног закона Републике Српске усвојен у Народној скупштини Републике Српске и упућен на Јавну расправу. Новим законом је предвиђено значајно унапријеђење породично-правних односа на начин да је:

- дефинисана посебна заштита дјетета на начин да је у свим питањима која се тичу дјетета, свако дужан да се руководи и поступа у складу са најбољим интересима дјетета,
- редефинисан појам ванбрачне заједнице, на начин да она представља заједницу живота жене и мушкарца (ванбрачних супружника) између којих нема брачних сметњи и која је трајала најмање двије године или краће ако је у њој рођено дијете (постављена су два алтернативна услова),

- уведен нови институт заједничког вршења родитељског права и након развода брака, а који подразумева да када родитељи не воде заједнички живот, родитељско право врше заједнички ако закључе споразум о заједничком вршењу родитељског права и ако суд процијени да је тај споразум у најбољем интересу дјетета,
- нормативно унапријеђено одржавање личних односа између дјетета и родитеља са којима дијете не живи и осталих сродника,
- прецизирана одредба у којој се прописује када суд може вратити родитељско право родитељу, на начин да се родитељу може вратити родитељско право само ако престане разлог због којег му је то право одузето, осим у случају када је родитељско право одузето због извршења кривичног дјела против полног интегритета дјетета правоснажном одлуком суда,
- повећана добна граница за потпуно усвојење, са пет на десет година, односно да се потпуно може усвојити само дијете до навршених десет година живота,
- у циљу боље заштите усвојеника предвиђено је успостављање Јединственог личног регистра усвојења, који садржи евиденцију података о будућим усвојоцима за које је утврђено да су подобни да усвоје дијете (општа подобност усвојилаца) и о дјечи за коју је утврђено да су подобна да буду усвојена (општа подобност усвојеника),
- уређење вршења родитељског права и одржавање личних односа дато је у надлежност Суда за разлику од досадашњег уређења, кад је било повјерено искључиво центрима за социјални рад,
- дато право дјетету да саопшти своје мишљење у судском и управном поступку, када то његов узраст и зрелост дозвољавају,
- коригован минималан износ за издржавање дјете, у смислу да се издржавање одређује у фиксном новчаном износу али да износ издржавања не може бити мањи од 15% од просјечног личног дохотка у Републици Српској за свако издржавано лице, односно за сва лица која траже издржавање не може бити већи од 50% од просјечног личног дохотка у Републици Српској,
- уведен нови институт – право на породични дом, управљање и располагање ради најбоље заштите и интереса дјетета,
- прецизније је дефинисана имовина брачних супружника, на начин да имовина коју брачни супружник има у часу закључења брака остаје његова посебна имовина, а имовина коју брачни супружник након закључења брака стекне диобом заједничке имовине, поклоном (укључујући мираз), насљеђем, или бестеретним правним послом представља његову посебну имовину.

ОСВРТ НА КРИВИЧНИ ЗАКОНИК РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

(„Службени гласник Републике Српске“, бр. 64/17, 104/18 –Одлука Уставног суда РС, 15/21 и 89/21)

Кривичним закоником Републике Српске у члану 157 уређено је да, ко супротно закону без сагласности грађана прибавља, обрађује и саопшти другом лицу или користи њихове податке, казниће се новчаном казном или казном затвора од једне године. Ако наведено кривично дјело учини службено лице злоупотребом јавних овлаштења, казниће се казном затвора од шест мјесеци до три године.

У члану 191 Кривичног законика Републике Српске уређено је, да је „кршење породичних обавеза“ инкриминисано понашање и санкционише се на начин, да ко грубим кршењем законом утврђених породичних обавеза остави у тешком положају члана породице који није у стању да се сам стара о себи, казниће се новчаном казном или казном затвора до двије године.

Чланом 192 Кривичног законика Републике Српске, санкционише се инкриминисано дјело „избјегавање издржавања“ на начин, да ко не даје издржававање за лице које је по закону дужан да издржава, а та дужност је утврђена на основу извршне судске одлуке или извршног поравнања пред судом или другим надлежним органом, казниће се новчаном казном или казном затвора до једне године.

ОСВРТ НА ЗАКОН О КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

(„Службени гласник Републике Српске“, бр. 53/12, 91/17, 66/16 и 15/21)

Чланом 221 Закона о кривичном поступку уређено је, да су сва службена и одговорна лица у свим органима власти и установама дужни да пријаве кривична дјела о којима су обавјештени или за који сазнају на неки други начин.

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

Када говоримо о економском благостању и финансијској сигурности, можемо закључити да пандемија није значајно утицала на породично функционисање у економском смислу, иако је она довела до реалног смањења висине зараде и њене редовности. Смањење висине примања и редовност можемо довести у корелацију са већим степеном економске угроженост, током пандемије, породица са већим бројем чланова као што су: породице које живе у заједничком домаћинству са примарном породицом, породице са већим бројем дјече као и породице са дјецом која имају здравствене потешкоће јер њихово функционисање и задовољавање основних, као и специфичних потреба, захтијева већа финансијска издвајања. У економском смислу породично функционисање није значајније нарушено пандемијом, а резултати наслућују да је управо подршка унутар породице, у одређеној мјери, компензовала нестабилност привредног система, док се институцијама или струковним удружењима не придаје велики значај у овом смислу.

Основно истраживачко питање којим смо се водили у конципирању нацрта истраживања било је; које су особености функционисања породица, прије саме изложености ефектима COVID-19 пандемије, могле утицати на мању или већу резилијентност породичног система на ефекте кризе. Добијени резултати могу указивати, да већина породица које су обухваћене овим истраживањем имају карактеристике породичних система који се налазе у транзицији из традиционалне у савремену породицу. Овакву породицу одликује: високи степен повезаности и умрежености, висока породична лојалност и међусобна зависност, нејасне и дифузне границе између чланова и ниска толеранција на индивидуалност и разлике. Чланови ових породица проводе доста времена заједно и дијеле слична или иста интересовања која се спроводе кроз породичне ритуале. Своје односе доживљавају као релативно блиске и отворене, и ти односи подразумевају међусобно уважавање. Ове одлике су особине традиционалних породица, из нашег културолошког миљеа, које су генерацијски и историјски биле ослоњене на помоћ и подршку „ближњих“ те су се у том духу његовале и поштовале везе међу члановима породице. Међутим, породице у нашем окружењу задњих деценија изложене су низу брзих и интензивних промјена (сиромаштво, незапосленост, велико раслојавање породица по социо-економском статусу, ратна дешавања, пресељења, миграције, развој модерних технологија и многе друге) које су имале за резултат, развој високог степена флексибилност.

Флексибилна подјела улога, подијељено водство, демократска дисциплина, импулсивно и интуитивно доношење одлука у ситуацијама криза, само су неке особине које воде ка високом степену адаптивности и резилјентности породица на кризне ситуације и интензивне промјене. Иако наведене карактеристике породичних система, у одређеним контекстима могу да воде ка застојима у развоју и расту чланова породица, нарочито у домену индивидуализације и сепарације, отуђености и појави различитих дисфункционалних и симптоматских понашања, у контексту глобалних криза као што је COVID-19 пандемија, могу се посматрати као протективни фактори и одлика породичне резилјентности. У тренутку пандемије и свега што је она донијела на емоционалном, социјалном и понашајном плану, породице су се, готово интуитивно, окупиле, приближиле и оснажиле понашања која доприносе заједништву, стабилности и зрелој, рационалној реакцији на кризну ситуацију. У овом смислу можемо закључити да, у просјеку, наша популација има „прилично здраву примарну ћелију друштва“ која је склона да на кризну ситуацију реагује додатном „консолидацијом редова“ и тако одржи систем функционалним. Уколико узмемо у обзир карактеристике ризика којима су породице биле изложене, као што су хронична изложеност негативним социјалним условима, изложеност траматским догађајима као и комбинација високоризичних услова и трауматских искустава, као и саму чињеницу да изложеност CORONA вирусом још увијек траје, поставља се питање колико ће ови „интуитивни“ начини функционисања бити довољни да одрже породичну функционалност и отпорност у наредном периоду. Такође, важно је имати на уму, како један ризичан фактор, повлачи друге ризичне факторе и често долази до феномена акумулирања ризика, што ствара потенцијално велику опасност од негативних исхода у будућности, када се током свог даљег развоја породица суочи са развојним или другим неразвојним кризама.

Према добијеним резултатима можемо претпоставити, да се породица у ситуацијама кризе првенствено ослања на своје унутрашње ресурсе као што су канали комуникације, систем вриједности и увјерења као и навике, породичне ритуале док спољашњим ресурсима даје мањи приоритет. У ситуацијама потребе за социјалном подршком, породице су оријентисане на социјалну подршку чланова уже и шире породице, пријатеља и комшија а знатно мање на подршку локалне заједнице и институција система. Обзиром на то да највећи број породица нашег узорка припада категорији повезаних и умрежених породица, које имају ригидне и непропустљиве границе у односу на спољашње системе, не чуди изостанак тражења подршке и помоћи од институција и организација у њиховим локалним заједницама. Не смијемо занемарити чињеницу да 30% испитаних наводи, да је доживјело непријатно искуство са здравственим установама, што је у једној мјери и разумљиво будући да је у овом периоду већина популације морала бити усмјерена на подршку здравствених установа, што је њихову организацију изложило ванредном притиску и умањило расположиве, кадровске и друге ресурсе. Такође, сама криза је појачала рањивости система

друштва, тако да се можемо питати на који начин се, здравствени, образовни и систем социјалне заштите адаптирао на промјене и изазове које је донијела COVID-19 пандемија, и на који начин је то утицало на задовољавање потреба породица и њених чланова у смислу доступности, квалитета и правовременог пружања подршке породицама.

Налази овог истраживања не указују на присутност неприлагођених облика понашања, као и појаву или интензивирање дисфункционалних понашања у породицама као директног ефекта пандемије што је супротно од резултата истраживањима породичног функционисања током COVID-19 пандемије у другим европским земљама и у свијету. Испитаници нису наводили конфликт професионалних и породичних улога током трајања изолације. Потенцијалне разлоге ниских скорова на овој скали, можемо тражити у временској дистанци између доживљеног искуства родитеља и периода када се спроводило прикупљање података, као и потреби родитеља да се прикажу у социјално пожељнијем свјетлу. Обзиром да су подаци у највећој мјери прикупљани од стране стручних служби школа као и других ауторитета, поставља се питање да ли су ајтеме у оквиру ове скале родитељи доживјели као процјену њихових родитељских компетенција.

Нижи степен породичне кохезивности, породичне флексибилности и породичне комуникације у узорку ниже су изражени код вулнерабилних породица, као што су једнородитељске породице, породице из руралних подручја, породице нижег социо-економског и образовног статуса и породице са већим бројем дјеце, што указује на неопходност веће подршке струковних институција и удружења у изградњи породичне резилијентности у кризним околностима, овим породицама.

Питању професионалних изазова и специфичних потреба професионалаца у домену социјалне заштите, који су пружали подршку вулнерабилним породицама током COVID-19 пандемије, дата је посебна пажња. Друштвена неосјетљивост, неразумијевање улоге и послова, чак стигматизација и осуда професионалаца у домену социјалне заштите, у нашој средини је високо изражена. На појачавање беспомоћност и усамљености, у обављању професионалне улоге, утиче и проблем међуинституционалне дифузије одговорности са којима су се суочавали професионалци у области пружања социјалне заштите.

Из презентованих резултата, може се видјети да су породице из нашег узорка имале адекватне одговоре и стратегије превладавања стресогених фактора који су пратили COVID-19 пандемију. Међутим, питање које остаје је: да ли је оваква, релативно адекватна, реакција на кризну ситуацију интуитивна, инстинктивна или научена, едукована? Дио одговора, можда, можемо наћи у још једном интересантном податку истраживања. Наиме, евидентно је да је квалитет породичне интеракције и односа (у редовним околностима), као и квалитет одговора на кризу,

повезан са социо-економским и образовним статусом породице (родитеља). Према томе, могло би се закључити да су имућније породице, које живе у урбаним срединама и гдје су родитељи бољег образовног статуса, резилијентнији и кохерентнији системи који имају бољи одговор на кризу. Једно објашњење овог феномена, могло би ићи у смјеру едукације и освјештавања значаја социјалних односа, асертивности, повјерења и породичних вриједности у редовним и ванредним околностима. Друго објашњење, могло би се тражити у Масловљевој теорији мотивације тј. хијерархији потреба. Тако би породице нижег социо-економског статуса, које су у кризним ситуацијама нарочито угрожене, могле бити примарно фокусиране на осигуравање задовољења основних потреба и сигурности (1. и 2. мотив), тако да за квалитет односа и интеракције, љубав и припадање (3. мотив) немају времена нити потреба.

Породица је мјесто гдје се отварају многе могућности за промоцију здравља, развоја и благостања појединца. Она има велики потенцијал и унутрашњу снагу за пружање друштвене подршке, развој друштвене кохерентности, утиче на чланове да искористе своје потенцијале усвајањем здравих стилова живота, превенцију болести, побољшање психолошког и социјалног благостања те давање подршке онима које је погодила болест или немоћ. Здравствене и социјалне политике у потпуности требају; да препознају и признају наведене потенцијале и развију системе и програме који ће креирати околину подстицајну за породице, и да раде на побољшању доступности сервиса и служби које ће омогућити подршку породицама у испуњавању задатака и превладавању изазова са којима се суочавају. Да би се осигурале те могућности, породице и друштвене институције морају заједнички системски радити на питањима здравља, социјалне заштите, становања и запошљавања. Евидентно је да институционални трошкови, за дугорочну социјалну заштиту, постају све већи терет у многим развијенијим системима од нашег. Едукација и програми оснаживања породица, уз потпору институција, отварају нове могућности и наглашавају нове одговорности у бризи за властито здравље унутар породице. Одговорност заједнице је; да препозна потребе породица и омогући законске и практичне могућности у циљу редукције спољашњих пријетњи и повећања унутрашње сигурности породице, пружи подршку у рјешавању питања здравствених, социјалних и образовних потреба те превенцији и фацилитацији програма које ће едуковати породице о потребним вјештинама (Faria према Gačić, 2000).

Импликације будућих акција на оснаживању „примарне ћелије друштва“ у некој од будућих кризних ситуација у Републици Српској имају три главна смјера:

1. Осигурати економску стабилност и осјећај сигурност за породице/ домаћинства у руралним подручјима и генерално домаћинства која имају нередовне и нестабилне изворе прихода (пољопривреда, надничарски рад и слично) и то не само за идентификоване „социјално угрожене породице“, него и за све оне за које знамо да би криза могла погодити.

2. Пружити системску и континуирану едукацију и подршку у свакодневном функционисању породице током њених развојних и неразвојних промјена, како би породица развила ресурсе и капацитете за адекватан одговор на изазове са којима се суочава током свог развоја (оснаживање породичних односа, вриједности, родитељских компетенција за одгајање, васпитање, заштиту здравља, добробити и права дјете, партнерских релација, комуникацијских вјештина, вјештина реаговања у проблемским ситуацијама, вјештине доношења одлука, итд.).
3. Јачање ресурса и система подршке запосленима у домену социјалне заштите, кроз развој нових програма едукације професионалаца, који ће поред савремених знања осигурати и специфична знања и вјештине за пружање подршке и јачање компетенција нарочито вулнерабилних породица, као и континуиране супревизије које ће омогућити даљи професионални раст и развој и осигурати баланс између професионалних и личних улога. Путем промоција и друштвених кампања, учинити видљивим и повећати разумијевање послова и активности запослених у области социјалне заштите у широј друштвеној средини и међу становништвом, у циљу очувања професионалног идентитета и редукције стреса.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1 – дескриптивни показатељи ставки субскеале осјећаја економског благостања

Осјећај економског благостања	N	Min	Max	M	SD
Током пандемије мјесечна примања омогућавала су мојој породици задовољење основних животних потреба (храна, одјећа, становање).	2053	1	5	3,48	1,06
Током пандемије моја породица није оскудјевала у основним животним потребама.	2053	1	5	3,58	1,13
Како су мјере против пандемије постајале блаже, моја породица се осјећала сигурнијом.	2053	1	5	3,51	1,12
Када посматрам друге породице, сматрам да је моја породица прошла са мање посљедица за вријеме пандемије.	2053	1	5	3,55	1,12

ПРИЛОГ 2 – дескриптивни показатељи ставки субскеале осјећаја економске угрожености

Осјећај економске угрожености	N	Min	Max	M	SD
Током пандемије моја породица је имала прекиде у остваривању прихода од рада дужим од три мјесеца.	2053	1	5	2,05	1,03
Током пандемије моја је породица имала смањене приходе од рада дужим од три мјесеца.	2053	1	5	2,16	1,08
Недостатак личних средстава је током пандемије мојој породици ускратио адекватну бригу о здрављу.	2053	1	5	1,97	0,91

ПРИЛОГ 3 – дескриптивни показатељи ставки скале породичне кохерентности

Породична кохерентност	N	Min	Max	M	SD
Чланови породице обраћају се једни другима за помоћ.	2053	1	5	4,06	1,01
Свако од нас прихвата пријатеље осталих.	2053	1	5	3,99	0,97
Ми волимо да радимо нешто у кругу наше уже породице.	2053	1	5	4,07	0,88
Чланови породице осјећају да су блискији једни другима него особама изван наше породице.	2053	1	5	3,94	1,18
Чланови породице воле да проводе своје слободно вријеме заједно.	2053	1	5	4,19	0,92
Чланови породице осјећају да су веома блиски једни другима.	2053	1	5	4,37	0,89
Када је наша породица на окупу због неке заједничке активности, хобија или интересовања, сви су присутни.	2053	1	5	4,07	1,00
Ми лако можемо да смислимо ствари које ћемо заједно радити као породица.	2053	1	5	3,98	1,00
Чланови породице се савјетују са осталим члановима породице при доношењу својих одлука.	2053	1	5	3,87	1,07
Слога у породици нам је најважнија.	2053	1	5	4,55	0,84

ПРИЛОГ 4 – дескриптивни показатељи ставки скале породичне адаптивбилности

Ставке	N	Min	Max	M	SD
У рјешавању проблема уважавају се приједлози дјеце.	2053	1	5	3,52	0,96
Дјеца се владају по своме.	2053	1	5	2,48	0,99
Различите особе у нашој породици преузимају улогу вође.	2053	1	5	2,45	1,22
У нашој породици мијења се начин на који се обављају послови.	2053	1	5	3,06	1,04
Родитељи и дјеца заједно расправљају о кажњавању.	2053	1	5	3,30	1,24
Дјеца одлучују у нашој породици.	2053	1	5	2,29	1,06
У нашој породици се мијењају правила.	2053	1	5	2,78	1,00
Ми преносимо обавезе у домаћинству једни на друге.	2053	1	5	3,45	1,09
Тешко је одредити ко је вођа у нашој породици.	2053	1	5	2,71	1,33
Тешко је рећи ко обавља које кућне послове.	2053	1	5	2,81	1,29

ПРИЛОГ 5 – дескриптивни показатељи ставки скала породичне
 резилијентности

Ставке	N	Min	Max	M	SD
Комуникациони процеси					
Током пандемије смо редовно и отворено једни другима показивали љубав и посвећеност.	2053	1	5	4,21	0,88
Током пандемије смо углавном све расправе завршавали договором и бољим разумијевањем међу укућанима.	2053	1	5	4,06	0,91
Током пандемије смо искрено и отворено дијелили своја мишљења и ставове о свим битним темама.	2053	1	5	4,14	0,87
Током пандемије смо се са свим потешкоћама суочавали заједно, а не појединачно.	2053	1	5	4,18	0,87
Породични амортизери стреса					
Током пандемије смо се организовали тако да сви добро функционишемо у својим улогама (посао, школа, чување дјете).	2053	1	5	4,18	0,90
Током пандемије смо одржавали породичне састанке на којима смо се договарали око одговорности и улога сваког члана породице.	2053	1	5	3,41	1,22
Током пандемије смо практиковали заједничке забавне и креативне активности (друштвене игре, музика, шетња у природи, рекреација)	2053	1	5	3,96	1,06
Током пандемије смо се организовали тако да партнер/ка и ја имамо квалитетно вријеме за нас.	2053	1	5	3,64	1,17
Током пандемије смо се организовали тако да свако од чланова породице има довољно времена за себе и своја интересовања.	2053	1	5	3,90	1,02
Систем вјеровања					
Током пандемије, његовали смо наша религиозна увјерења и духовност.	2053	1	5	3,83	1,10
Током пандемије смо вјеровали да можемо заједно изаћи на крај са потешкоћама.	2053	1	5	4,19	0,90
Током пандемије смо често охрабривали и бодрили једни друге.	2053	1	5	4,18	0,88
Током пандемије смо настојали задржати оптимистичан и позитиван став према животу и свијету око нас.	2053	1	5	4,17	0,87

Социо-економски ресурси

Током пандемије смо одржавали контакт са пријатељима, комшијама и осталим члановима проширене породице чак и за вријеме изолације.	2053	1	5	4,18	0,94
Током пандемије смо били у контакту са вјерском заједницом.	2053	1	5	3,09	1,32
Током пандемије смо знали да можемо рачунати на подршку пријатеља и породице ако потешкоће буду превелике.	2053	1	5	4,15	0,92
Током пандемије смо имали на располагању подршку и помоћ психолога и других професионалаца у области менталног здравља.	2053	1	5	2,38	1,31
Током пандемије смо имали приступ различитим ресурсима и изворима подршке у локалној заједници.	2053	1	5	2,48	1,28

ПРИЛОГ 6 – дескриптивни показатељи ставки скала конфликта професионалне и породичне улоге и дисфункционалних понашања

Ставке	N	Min	Max	M	SD
Конфликт професионалне и породичне улоге					
Током пандемије сам долазио/ла у ситуације да су дјеца остајала сама код куће, јер нисам могао/ла ускладити пословне и породичне обавезе.	2053	1	5	2,62	1,43
Дешавало ми се у току пандемије да је моје дијете било болесно, а ја сам морао/ла бити на послу.	2053	1	5	2,34	1,38
Током пандемије сам био/ла принуђен/а да пословне обавезе ставим у „други план“ због тога што није имао ко да брине о мојој дјечи.	2053	1	5	2,26	1,29
Током пандемије се дешавало да због пословних обавеза својој дјечи нисам могао/ла на вријеме помоћи око школских обавеза.	2053	1	5	2,47	1,35
Од обавеза на послу нисам имао/ла довољно времена да посветим својој породици током пандемије.	2053	1	5	2,33	1,30
Дисфункционална понашања					
Током пандемије смо се у породици свађали чешће него иначе.	2053	1	5	1,95	1,12
Током пандемије се у мојој породици конзумирао алкохол чешће него иначе.	2053	1	5	1,58	0,93
Током пандемије се у мојој породици конзумирао дуван чешће него иначе.	2053	1	5	1,75	1,10

Прилог 7 – корелације између варијабли породичних карактеристика и породичних односа

Однос унутар шире породице	,064**	-,009	-,003	,112**	,101**	,176**	,195**	,163**	,161**
Однос унутар домаћинства	,065**	-,011	,020	,132**	,092**	,203**	,212**	,197**	,141**
Однос бака и дједова према дјеци	,056*	,012	,016	,098**	,073**	,145**	,130**	,127**	,132**
Однос дјеце према бакама и дједовима	,053*	,014	,022	,094**	,083**	,157**	,161**	,154**	,148**
Партнеров однос са родитељима	,058**	-,004	-,014	,083**	,093**	,134**	,157**	,147**	,141**
Однос са родитељима	,044*	,012	,013	,089**	,100**	,131**	,125**	,134**	,125**
Однос између дјеце	,068**	-,021	,003	,075**	,106**	,145**	,139**	,147**	,130**
Партнеров однос са дјецом	,047*	-,029	,004	,099**	,099**	,175**	,195**	,161**	,124**
Однос са дјецом	,068**	,000	,022	,069**	,100**	,152**	,164**	,171**	,123**
Однос са партнером	,065**	-,007	-,034	,155**	,098**	,201**	,206**	,183**	,129**
Квалитет породичних односа	,073**	-,006	,006	,125**	,116**	,201**	,208**	,195**	,166**
Карактеристике породичних система	Осјећај економског благостања	Осјећај економске угрожености	Сума стресора	Породична кохезија	Породична адаптивност	Комуникациони процеси	Породични амортизери стреса	Систем вјеровања	Социо-економски ресурси

ЛИТЕРАТУРА

- Ферић М, Мауровић И., Жижак А. (2016): Изазови истраживања отпорности обитељи. Криминологија и социјална интеграција вол.24, бр.1
- Гачић Б., Мајкић В. (2000). Породична резилијентност: кључни процеси: психологија, 3-4, 329-350
- Ho Y.C.L., Chew M., Mahirah D., Thumboo j. (2022): Family Resilience and Psychological Response to COVID-19: A Study of Concordance and Dyadic effect in Singapore Households. *Front.Psychol.Sec.Health Psychology*
- Митић, М. (1997): Породица и стрес између пораза и наде. Београд: Институт за психологију ИП „Жарко Албиљ“.
- Николић С. и сарад.(1996): Основе обитељске терапије. Загреб: Медицинска наклада
- OECD (2021), “Looking beyond COVID-19: Strengthening family support services across the OECD”, *Employment, Labour and Social Affairs Policy Briefs*, OECD, Paris, <http://oe.cd/fss2021-brief-covid>.
- Olson, D., Portner, J., Lavee, J. (1985): *FACES III*. Minnesota: University of Minnesota.
- Радетић Ловрић, С., Рунић, Н., Цвијановић, Н., Анђић, Б., Ђурић, Д., Мојић, Д., Ружић Милунић, Г. (2022): Васпитање и образовање у доба COVID-19 пандемије – Ставови ученика, наставника, васпитача и стручних сарадника о васпитно-образовном раду током COVID-19 пандемије у школама и предшколским установама у Републици Српској. Бања Лука: Друштво психолога Републике Српске.
- Walsh, F. (2016). Family resilience: A developmental systems framework. *European Journal of Developmental Psychology*, 42(1), 1–18.

